

УДК 094:94:930.2(470+477)''17''

В. Ю. Соколов,

канд. іст. наук, головний бібліотекар
Національної парламентської бібліотеки України
вул. М. Грушевського, 1, м. Київ, 01008, Україна
тел.: (0442) 278-85-12
e-mail: socolv@i.ua

**«ФЕАТРОН ИЛИ ПОЗОР ИСТОРИЧЕСКИЙ» В. СТРАТЕМАНА –
КНИЖКОВА ПАМ'ЯТКА КИРИЛИЧНОГО ДРУКУ:
ІСТОРИКО-КНИГОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ**

*Pro captu lectoris habent sua fata libelli –
Доля книжки залежить від читацького розуміння.
(Теренціан Мавр (III ст.))*

Запропоновано історико-книгознавчу характеристику видання праці В. Стратемана «Феатрон или Позор исторический» (Спб., 1724); аналізуються історичні чинники створення і розповсюдження його на фоні розвитку книгодрукування праць з історії та значення видання праці В. Стратемана в розвитку історичної думки в Росії першої чверті XVIII ст.

Ключові слова: історіографія, книгодрукування, історія книги, рідкісні та цінні видання, Вільгельм Стратеман (1629-1684), «Феатрон», Росія, Україна, XVIII ст.

В останні роки увагу книгознавців все частіше привертають питання вивчення книжкових пам'яток, що зберігаються у фондах відділів рідкісних і цінних видань та книжкових колекцій наукових, обласних та інших бібліотек. В більшості, дослідників привертає громадянська та кирилична книга, проте ще значна кількість видань та рукописів чекає на своїх фахівців, оскільки кожному книжкову пам'ятку можна вивчати з багатьох аспектів, під кутом зору різних наук та з різним рівнем «заглиблення». Історична праця Вільгельма Стратемана (1629-1684) «Феатрон или Позор исторический», що була надрукована кирилицею в Санкт-Петербурзі в друкарні Олександрівсько-Невської лаври у 1724 р. в перекладі Гавриїла Бужинського (бл. 1680-1731), не залишалася осторонь від джерелознавчих досліджень істориків, філологів та книгознавців, кожний з яких зробив свій внесок у висвітленні певного аспекту історії створення, виготовлення та побутування зазначеного видання. Звичайно, бібліотечні працівники та книгознавці підходили до вивчення запропонованої книги більше з точки зору опису того чи іншого примірника видання, вивчення наявності провенієнцій, маргіналій, стану оправи, сторінок, наявності ілюстрацій, різних видів шрифту та інших засобів друку. Філологи цікавилися особливостями перекладу, стилістики, питаннями використання певних термінів, фра-

зеологізмів тощо. Історики та філософи розкривали окремі аспекти ідейного змісту праці, світоглядні особливості автора та перекладача, а також питання розповсюдження видання в суспільстві та його впливу на формування свідомості освічених людей. Проте, більшість окреслених питань та аспектів, що були намічені в дослідженнях та публікаціях Т. Бикової, Г. Гадалової, М. Гуревич, О. Гусевої, В. Нічик, П. Пекарського, М. Ратинського, Р. Тонкової потребують свого подальшого поглибленого вивчення. Автор статті мав за мету зробити спробу узагальнення наукових матеріалів з теми дослідження та, на основі аналізу відповідних джерел, дати історико-книгознавчу характеристику запропонованого видання, а також визначити його місце в розвитку російської історичної думки і друкуванні книг з історії в Росії в зазначений період.

У першу чверть XVIII ст. в Росії, до якої в цей час належала Лівобережна Україна та Слобожанщина, важливу роль в культурно-просвітницьких та науково-освітніх процесах відігравали книгодрукування та розповсюдження книжок. В цей період була введена нова азбука, започатковані нові напрями роботи у видавничій справі, впроваджувалися певні нововведення в різних сферах освіти та науки. В Росії в зазначений період більшість нововведень та реформ відбувалося завдяки ініціативі та просвітницькій діяльності Петра I (1672-1725), який поклав початок основним змінам в багатьох галузях суспільного життя. В другій половині XVII-XVIII ст. в Росії важливу, можна сказати, вирішальну роль в культурно-просвітницьких процесах приймали вітчизняні вчені-викладачі та церковні діячі, зокрема колишні випускники та професори Києво-Могилянської академії. Діяльність саме українських державних та церковних діячів, просвітників, письменників, викладачів та перекладачів сприяла посиленню інтелектуальної культури Росії, її європеїзації, формуванню культурно-просвітницьких потреб та духовній консолідації різномірних частин. Поширюючи нові просвітницькі течії, вони відповідно привносили нові елементи книжкової культури, зокрема в процеси підготовки книг до друку та поліграфічного оформлення видань, а також у розвиток перекладацької діяльності. Одним із прибічників освітніх реформ Петра I та послідовником його ідей був член «вченої дружини» Феофана Прокоповича (1681-1736), вихованець Києво-Могилянської академії Гавриїл Бужинський (бл. 1680-1731). У 1706 р. митрополит Стефан Яворський (1658-1722) викликав його до Москви і призначив учителем Московської Слов'яно-греко-латинської академії. Г. Бужинський був спочатку професором піітики і риторики, а потім філософії. Через рік Гавриїл прийняв чернечий постриг. У 1714 р. Петро I перевів його до Олександрівської лаври і через чотири роки призначив обер-ієромонахом флоту. У 1720 р. Гавриїл Бужинський став префектом Слов'яно-греко-латинської академії, а потім архімандритом Іпатіївського монастиря. З 1721 до 1726 р. Бужинський був членом Синоду, директором і протектором шкіл і друкарень Російської імперії, а потім з 1726 р. – єпископом Муромським і Рязанським [15, с. 57]. За раціоналізм і вільнодумство зазнав певних репресій

від наступників на престолі Петра I, але думок своїх не змінив. У 1728 р. Г. Бужинського звинуватили в ересі, вільнодумстві, порушенні віровчення, руйнуванні догматів, церковних обрядів і звичаїв, пособництві протестантизму та в хабарництві. Два роки Г. Бужинський провів під слідством та в 1730 р. був виправданий. Через хворобу він вже не зміг виїхати ні до Петербурга, ні до свого єпископства і через рік помирає. У Синоді Г. Бужинський вважався фахівцем з питань розвитку науки та літератури. Йому доручалися проекти, що стосувалися шкільної або книжкової справи. За розпорядженням Петра I архімандрит Гавриїл активно займався перекладацькою діяльністю (перекладав праці Еразма Ротердамського (1466-1536), Самуїла Пуфендорфа (1632-1694), Вільгельма Стратемана (1629-1694) та ін.). З його творів, що збереглися до нашого часу, заслуговують уваги проповіді та передмови до перекладів, зокрема до праці В. Стратемана з всесвітньої історії «Феатрон или Позор исторический» (Спб., 1724). Звичайно, займаючись науковою та перекладацькою діяльністю, Гавриїл Бужинський мав гарну і досить велику на той час бібліотеку, переважно латинською та польською мовами. З 365 книг його зібрання, 296 було іноземними мовами і 69 російською. Світська книга складала майже половину книг його бібліотеки, серед яких було багато праць з філології та філософії (приблизно 90 видань), історії (більше 30 видань), юриспруденції (29 видань) [19, с. 260]. Були також праці з військової справи, математики, медицини, твори художньої літератури (твори Гомера, Вергілія, Горація, Овідія та ін.) тощо. Історичні видання були представлені працями класиків античної науки (Тита Лівія, Фукидіда, Юлія Цезаря, Квінта Курція Руфа та ін.), «хроніками» польських істориків, працями С. Пуфендорфа «Введение в историю Европейскую» (Спб., 1718 та 1723) та «О должности человека и гражданина по закону естественному» (Спб., 1726), Мауро Орбіні «Книга историография початия имени, славы и разширения народа славянского» (Спб., 1722), В. Стратемана «Феатрон или Позор исторический ...» (Спб., 1724), праці Гуго Гроція, Н. Макіавеллі та ін. Наявність значної кількості книг з історії та юриспруденції пояснюється активною науково-просвітницькою та перекладацькою діяльністю Г. Бужинського. Своє книжкове зібрання Г. Бужинський заповів бібліотеці Слов'яно-греко-латинської академії.

З давніх часів представники влади розуміли важливе значення впливу історичної книги на формування свідомості політичної еліти країни та освічених людей суспільства в цілому. Завдяки складеному, відповідно до певних міркувань, історичному опису країни, передавався не тільки досвід керування державою, а й обґрунтовувалося право на владу правлячої династії чи певного роду, підтримувався вплив релігії на стабілізацію суспільного життя, здійснювалася пролонгація (продовження строку дії) певних політичних інтересів тощо. У XVI-XVII ст. розвиток історичної думки в багатьох країнах Європи проходив під сильним впливом реформаційних та контрреформаційних рухів. Ідеологи реформаційного руху, до яких належав протестантський єпископ та історик

Вільгельм Стратеман (1629-1684), вважали, що історія в колі світських наук, займає саме важливе місце, оскільки вона є найбільш корисною для «євангельського християнства» в боротьбі з католицизмом. Ще Мартін Лютер (1466-1546) і Філіп Меланхтон (1497-1560) писали про необхідність вивчення історії, звичайно, в першу чергу, історії церкви. «Великою свинею є той, хто не отримує задоволення від знання історії», – зазначав Ф. Меланхтон, який ввів історію в коло університетської освіти і сам читав у Віттенберзькому університеті, поряд з теологією та астрономією, курс всесвітньої історії [9, с. 343]. Всю історію він розподіляв на три великі епохи по 2000 років кожна (третя епоха почалася з народження Христа), а також на біблійну та світську історію, яку він розподіляв на традиційні для Середньовіччя «чотири монархії». Взірцем концепції «чотирьох монархій» можна назвати працю німецького історика Йоганна (Йоганна) Слейдана (1506(1508?)–1556) «Про чотири монархії» (Страсбург, 1556), яка до XVIII ст. витримала 70 видань і слугувала навчальним посібником з історії для протестантських шкіл. Класичною працею протестантської історіографії до XVIII ст. була «Церковна історія, що викладена за століттями», яка була відома як «Магдебурзькі центурії» (1559-1574), 13 томів якої охоплювали 1300 років. Організував це видання хорват за походженням, історик і філолог Матвій Власич (Матіас Флаціус) (1520-1575), який для всебічного наступу на католицьку церкву засобами опису подій і фактів, створив своєрідне історичне товариство, де «студіозі» збирали матеріал і копіювали джерела, так звані «архітектори» порівнювали та аналізували тексти, розташовуючи їх в окремих томах, а «губернатори» («кермові») на чолі з самим М. Власичем працювали головними редакторами і встановлювали кінцевий варіант тексту [9, с. 346]. «Магдебурзькі центурії» надали значних моральних втрат католицькій церкві, що змусило її керівництво прийняти рішення створити аналогічну працю і дати «адекватну відповідь» «центуріатам». Така робота за відносно короткий час була зроблена кардиналом, директором Ватиканської бібліотеки, католицьким істориком Цезарем Баронієм (1538-1607), який в 1588-1593 рр. опублікував, звичайно, латиною «Церковні аннали» в 12-ти т., де документально підтверджувалася вірність католицької церкви традиціям християнства, примат і непогрішимість римського папи, а історія церкви доведена майже до XIII ст. Праця Ц. Баронія також мала великий успіх, проте не була позбавлена значних недоліків. Цікаво, що зазначена праця в 1687 р. була перекладена російською мовою з скороченого польського видання і розповсюджувалася в численних рукописах. Даний переклад широко використовували розкольники проти офіційної церкви. При цьому вони, свідомо, для досягнення певної мети, спотворювали відомості Ц. Баронія, що змусило Синод зробити переклад «Церковних анналів» та надрукувати їх під назвою «Деянія церковныя и гражданскія отъ Рождества Христова до 1198-го лѣта» (М., 1719) (за деякими відомостями частина накладу була надрукована під назвою «Деянія церковныя и гражданскія отъ Рождества Христова до XIII столетия»). Таким чином, історична критика була поставлена

на службу теології. Звичайно, така полеміка викликала відповідний резонанс в суспільстві та у багатьох істориків, що призводило, зрештою, до розвитку методології історичної науки. Проте полеміка викликала певний скепсис щодо самої історії, яка, за думкою церковного історика В. Кекермана (1571-1609), не в змозі використовувати точні методи пізнання, оскільки дослідження одиничних явищ (подій), – чим і займається історія, – природно недосконале. Представник скептицизму Корнелій Агріппа Неттезгеймський (1486-1535), виражаючи недовіру історії, ще у 1527 р. в праці «Про недостовірність та марність наук» зазначав, що історики часто пишуть свої праці для розваги і видають бажане за дійсне [9, с. 355]. Незважаючи на ті домовленості між католиками та протестантами, що були досягнені після Тридцятирічної війни (1618-1648), в XVII-XVIII ст. було багато місця для проявів релігійного фанатизму і нетерпимості в багатьох сферах духовного життя, зокрема в галузі гуманітарних та суспільних наук. В більшості випадків, знаючи віросповідання того чи іншого автора, можна було передбачити як він буде освітлювати ті чи інші події або тлумачити певні факти. Завданням істориків до XVIII ст. було, як правило, збирання та представлення фактів під певним кутом зору, який відповідав політичним інтересам певної конфесії чи політичної партії.

В більшості країн Західної Європи в XVI-XVIII ст. розвиток загального рівня освіти, науки, книгодрукування, поширення просвітництва та розповсюдження більш дешевих видань, а також прагнення розширити уявлення про історію своєї країни та всього людства обумовлювали створення історичних праць національними мовами та публікацію книг історичної тематики. В Росії, що, в цілому, відставала від розвитку країн Західної Європи, на початку XVIII ст. формування попиту суспільства на праці історичної тематики були в повній залежності від просвітницької діяльності і реформ, що здійснювала держава при активній ініціативі Петра I (1672-1725). Історичні праці, що видавалися за державним замовленням, не знаходили суспільного попиту, який ще не набув достатнього розвитку відповідно до загального розвію сфер науки, освіти, культури та суспільства в цілому. Звичайно, зацікавленість історією та розвиток історичної думки в Росії відбувалися й протягом попередніх століть, проте вони мали здебільшого партикулярний характер та не виходили на суспільний рівень. Реформи Петра I в галузі освіти, науки, книгодрукуванні, його безпосередній вплив на процеси створення історичних праць в даний період зумовлювали не тільки формування попиту на історичну книгу та розвиток історичної науки в цілому, а й стимулювали становлення національної самосвідомості, усвідомлення російським народом не тільки свого походження («откуда есть пошла Русская земля»), а й свого місця в світовій (європейській) історії. Здійснення петровських реформ (1696-1725), перетворення й нововведення в сферах освіти, науки і духовного життя в цілому та розвиток історичної думки сприяли формуванню критичного ставлення до історичних джерел. Тематика видань з історії визначалася, в більшості, соціально-політичними чинниками

російської дійсності того часу. На першому місці поставали питання значення держави та ролі самодержавного монарха в житті країни, на другому – головні завдання зовнішньої політики. З цього ж часу набагато більше уваги стали приділяти вивченню західноєвропейської історичної думки. Серед перекладів історичних праць в досліджуваний період були: «Книга Квінта Курція о делах содеянных Александра Великого царя Македонского» (М., 1709) римського історика I ст. н. е. Квінта Курція Руфа, «Краткое описание о войнах из книг Цезариевых...» (М., 1711), «Книги Иулия Фронтиня, сенатора римского, о случаях военных» (рукописний переклад 1692 р., неопублікований), «Ливия Юлия Флора о начатии и действованиях народа римского» (рукописний переклад 1704 р., неопублікований), «История о орденах или чинах воинских паче же кавалерских обдержашая уставления поведения и практику, принципиальных действ и великомагистерских, со оружием и их фигурами» (М., 1710) голландського гравера і видавця Адріана Шхонебека (Схонебека) (1661-1705), видання фрагментів з «Іудейської війни» Йосифа Флавія в перекладі О. Бодаковського в книзі «История о разорении последнем св. града Иерусалима от римскаго цесаря Тита, сына Веспасианова», що за часи Петра I була видана тричі (М., 1713, 1716, 1723); збірник життєписів Корнелія Непота, рукописний переклад якого був зроблений в 1705 р. Й. Г. Паузе (Паусе) та ін. Особливу увагу звертали на політичні твори та праці з військової тематики. Окрім надрукованих видань даного періоду, розповсюджувалися численні рукописи з історії, як надрукованих праць, так і рукописних книг, частина яких була опублікована в майбутні часи, серед яких праці Г. Гюйсена, Д. Кантемира, Б. Куракіна, О. Манкієва, С. Медведєва, А. Матвєєва, Ф. Полікарпова, П. Шафірова та ін. Зокрема, зберігся рукописний переклад праці Квінта Курція Руфа, зроблений вченим, просвітником, поетом і друкарем І. Ф. Копієвським (Копієвичем) (бл. 1651-1714). Цікаво, що саме при участі І. Копієвського в друкарні Яна Тессінга в Голландії було видано першу книгу російською мовою з всесвітньої історії «Введение краткое во всякую историю по чину историческому от создания мира ясно и совершенно списаное» (Амстердам, 1699). Здійснювалися також і колективні переклади історичних праць. Так, у 1716 р. викладачі чернігівського колегіуму завершили переклад видатної праці Тита Лівія (59 р. до н. е.-17 р. н. е.) «История Риму від заснування міста» [23, с. 135-136]. В 1722 р. в друкарні Синоду почалася підготовча робота до видання «Исторії» Тита Лівія, однак воно не було здійснено, оскільки було виявлено «зело неисправный перевод», що потребував «ко исправлению и труда многого и времени довольнонаго». Більша частина рукописних перекладів залишилася ненадрукованою.

Серед західноєвропейських праць, що подавали відомості з всесвітньої історії (праці С. Пуфендорфа (1632-1694), Ц. Баронія (1538-1607) та ін.) і були перекладені за розпорядженням Петра I російською мовою, одним з найважливіших для розвитку російської історичної науки був переклад з латинської мови праці оснобрюкського єпископа та протестантського історика Вільгель-

ма Стратемана (1629-1684) «Феатрон, или Позор исторический», здійснений у 1720 р. видатним вітчизняним церковним і культурним діячем Гавриїлом Бужинським (1680-1731) разом з «потрудившимися», прізвища яких залишилися невідомими. Переклад праці В. Стратемана був надрукований у 1724 р. в Санкт-Петербурзі під назвою: «Феатрон или Позор исторический изъясляющий повсюдную историю священнаго писания и гражданскую чрез десять исходов, и веки всех царей, императоров, пап римских и мужей славных, и прочая с начала мира даже до лета 1680 вкратце ради удобнаго памятования чрез Вилгелма Стратеммана собранный ныне же на российский язык с латинскаго преведенный в Санктпетербурхе лета от возрождения, чрез Христа 1720. Ныне же повелением всепресветлейшаго и державнейшаго Петра Великаго, отца отечества, императора и самодержца всероссийскаго, благославлением же Святейшаго Правительствующаго Всероссийскаго Синода, напечатася при Санктпетербурхе, в Троицком Александро-Невском монастыре, лета от сотворения мира 7232, от воплощения же Бога слова, 1724, индикта 2 месяца августа». «Феатров» («Феатрон») в перекладі з давньогрецької мови – «театр, видовище»; «позор» з церковно-слов'янської – «видовище, огляд». Оригінал має таку назву – «Theatrum historicum, exhibens memoriae juvandae causâ, per decem exitus et per secula, omnes reges, imperatores, pontifices romanos, viros celebres etc., universamque historiarum sacrarum et prophanarum seriem, à mundi origine ad praesentem annum MDCLVI in inclita Salana concinnatum a M. Wilhelmo Stratemannno Osnabruga Westphalo». Як бачимо, на титулі петербурзького видання прізвище автора надруковано з помилкою (замість двох літер «н» наприкінці слова надруковано дві літери «м» в середині). Можливо звідси у наукових публікаціях та бібліографічних описах зустрічаються декілька варіантів прізвища німецького автора «Феатрона»: Стратемман, Стратеманн, Штратеманн, Стратеман. На нашу думку, правильнішим буде російською мовою другий варіант, українською – четвертий. Праця В. Стратемана, що була надрукована вперше у 1656 р. в друкарні Йоганна Нізія в м. Йена коштом Христіана Сагера, витримала протягом XVII ст. декілька перевидань (в Рудольфштаде в 1664 та 1694 рр. коштом зазначеного Х. Сагера; в Лейпцизі та Франкфурті в 1681, 1684, 1694 рр. та ін.). В порівнянні з першим німецьким виданням в Йені 1656 р., події в петербурзькому виданні доведені до 1680 р. з певними доповненнями, за словами Г. Бужинського «преведохомъ же сию книгу, якоже от самага автора сложена есть, ничтоже пременше, ничтоже приложивше или поубавивше». Це свідчить про те, що переклад було зроблено не з першого видання (Йена, 1656), а з пізнішого [26, с. 270]. В петербурзькому тексті пропущена передмова до німецького видання, але є присвята Петру I і Катерині: «Всепресветлейшему и державнейшему Петру Великому, Отцу Отечества, императору и самодержцу Всероссийскому и его всепресветлейшей и державнейшей вселюбезнейшей супруге Екатерине Алексеевне Всероссийского государства милостивейшей матери, достойнейшей императрице и великой государине с достойнейшим

поклонением» та звернення-передмова до читача «Доброхотному истории любителю», де Гавриїл Бужинський пояснював свій погляд на історію, без знання якої, на його думку, буде хибним вивчення і природничих наук, і філософії, і медицини, і юриспруденції [8, арк. 4-6]. Праця В. Стратемана, хоча і була дещо застарілою компіляцією середньовічних історичних трактатів, не випадково привернула увагу Петра I. Наприкінці XVII – XVIII ст. Росія перебувала під сильним впливом німецької інтелектуальної культури, а німецькі вчені та педагоги мали визначальну роль у становленні академічної науки та освіти [36, с. 205]. Особливо, певний інтерес викликали праці протестантських авторів. До того ж, в цей час багато німецьких діячів і вчених переїжджали працювати до Росії. Ініціатором запрошення на службу до Росії кращих наукових сил Західної Європи, зокрема з Німеччини, яке пізніше переросло в сліпе поклоніння перед всім західноєвропейським (зокрема, німецького походження) був Феофан Прокопович (1681-1736) [17, с. 116]. Створена в Росії в 1724 р. Академія наук протягом перших десятиліть майже повністю була складена з академіків німецького походження (Г. Байер, Г. Міллер та ін.), які зробили значний внесок в розвиток російської історіографії, зокрема стали авторами сумнозвісної норманської теорії. Зацікавленість німецькою освітою та наукою освіченими діячами Росії та України була зумовлена тим, що Німеччина мала схожі соціально-економічні умови розвитку (відсталість по відношенню до Франції й Англії, засилля феодалних відносин в суспільному житті, релігійні суперечки тощо). В Німеччині панування феодално-церковної ідеології досить суттєво впливало на розвиток історичної думки, незважаючи на те, що у XVII ст. в країні значно зріс інтерес до природничих наук, філософії, історії та ін. Стійке домінування релігії зумовлювало боротьбу не між світською та церковною думкою, зокрема в галузі історії, а між різними конфесіями в середині самої церковної історіографії, в основному між протестантами та католиками. В Росії, як і в Україні, наукові праці німецьких істориків викликали в XVII – XVIII ст. значний інтерес. Ідеї та концепції німецьких мислителів суттєво вплинули на розвиток історичних і державно-політичних поглядів вітчизняних вчених, зокрема професорів та вихованців Києво-Могилянської академії в напрямі розвитку теорій природного права, суспільної угоди та просвіченого абсолютизму, хоча такі поняття як «спільне благо», «всенародна користь» та ін., були відомі в Україні ще з середини XVI ст. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. теорії природного права та суспільної угоди почали пов'язувати з ідеями просвітництва і розвивати далі в напрямі оформлення концепції «філософ на троні» та просвіченого абсолютизму. Цей напрям знайшов місце в працях: Феофана Прокоповича (1681-1736), Гавриїла Бужинського (1680-1731), Григорія (Георгія) Кониського (1717-1795), Михайла (Мануїла) Козачинського (1699-1755), Григорія Козицького (1724-1775), Якова Козельського (1729-1794) та багатьох інших діячів Києво-Могилянської академії [24, с. 19-20]. **Формування світоглядних поглядів, відомостей про культуру народів, розвиток держави і люд-**

ської цивілізації відбувалося у молоді, що вчилася в різних навчальних закладах Росії та України у XVIII ст., в більшості, за німецькими науковими працями та навчальними посібниками. Так, наприклад, у XVIII ст. в Росії було видано 40 підручників з всесвітньої історії, серед яких 60 % займали переклади саме з німецьких видань. Звичайно, це впливало на формування інтелектуальної культури майбутньої еліти суспільства [35, с. 169-186]. Для перекладу вибирали апробовані праці, що перевидавалися в Західній Європі багато разів. За підрахунками німецького історика книг Готфріда Кратца, в Росії у XVIII ст., було надруковано 12481 видань, з них: 28,2 % (3525 назв) – на іноземних мовах; німецькомовних видань – 2218 назв, що складає 62,9 % від іноземних або 17,7 % від всіх опублікованих книжок [16, с. 179-191]. Цікаво, що у 1708-1725 рр. на іноземних мовах було надруковано лише 38 видань [25, с. 480].

Друкарня Олександро-Невського монастиря, де було надруковано працю В. Стратемана, була створена за ініціативою Феофана Прокоповича у відповідності до указу Петра I від 13 грудня 1719 р. Після отримання друкарського верстата від Санкт-Петербурзької друкарні, вона почала працювати з березня 1720 р. [41, с. 116]. В більшості, її продукцією були кириличні видання богословської тематики, проте було багато підручників, книжок для читання та іншої навчальної літератури. Зокрема, тут були надруковані: «Духовный регламент» (Спб., 1722), буквар «Первое учение отракам» Ф. Прокоповича (з 1720 до 1724 р. було опубліковано 12 видань цієї праці), «Грамматика словенская...» Ф. Максимова (Спб., 1723), «Феатрон» В. Стратемана (Спб., 1724), багато різних проповідей («слов») та ін. [19, с. 66]. Всього Олександро-Невська друкарня, якою керував Степан Рудін, з 1720 до 1727 р. опублікувала 27 видань, включаючи укази, плакати, реляції тощо. В 1727 р. Олександро-Невська друкарня за розпорядженням Верховної Таємної ради припинила свою діяльність. За сім років своєї діяльності друкарня зробила значний внесок у розвиток просвітництва в Росії, надрукувавши багато важливих для науки та освіти того часу видань. Проте її рентабельність була збиткова. У 1725 р. вартість нерозпроданих видань в друкарні досягла 4352 крб. [19, с. 120]. Світські видання, що друкувалися за часів Петра I невиправдано великими на той час накладками, не знаходили суспільного попиту і залежувалися в друкарнях і книгарнях. «Феатрон или Позор исторический» був надрукований накладом у 1200 примірників і продавався за 2 крб. 50 коп. (трохи більше за вартість «золотого червонца», що важив 3, 47 гр. золота 986 проби) без оправы (тобто в зошитах), а в простій недорогій оправі за 3 крб., що дорівнювало вартості корови. Для порівняння ціни видання праці В. Стратемана можна зазначити, що середній заробіток некваліфікованого робітника складав приблизно 8 коп. на день, на які можна було купити 2-3 кг м'яса або пуд хліба, або 2-3 пляшки вина. Проте справа не тільки у високій ціні. Суспільний попит на праці подібного типу формувалася дуже повільно. Недивно, що в 1725 р., тобто через рік після видання праці В. Стратемана, було продано 75 примірників «Феатрона», а на складі друкарні залишалося 1075 примірників, оскільки «50 роздано разным лицам безденежно»

(так звані «подносные» книги) [27, с. 615]. В 1729 р. на складі в Олександрівському монастирі було вже 933 примірника «Феатрона» на суму 1499 крб. 40 коп. («в продажі» – 2307 крб. 50 коп.) [11, с. 411]. Таким чином, за чотири роки було продано 142 примірника «Феатрону» – це за темпами продажу вдвічі менше, ніж у перший рік після видання. Тобто за п'ять років було реалізовано 267 примірників «Феатрона» (в тому числі – 50 «подносные»).

За часів діяльності Петра I було створено чимало історичних праць російською мовою, які відстоювали політичні інтереси, що були направлені на обґрунтування, в першу чергу, провідної ролі Росії в міжнародному житті Європи. Проте зазначені праці поступалися по відношенню до наукового та інтелектуального рівня викладу історичного матеріалу, провідним західноєвропейським історичним трактатам, що були надруковані латиною, французькою, англійською або німецькою мовами. Взагалі, всі історичні видання початку XVIII ст. в Росії можна умовно розподілити на дві групи: оригінальні історичні праці, що створювалися і друкувалися російською мовою та праці, що перекладалися з латини та західноєвропейських мов. Зростаючий інтерес до політичного і культурного життя європейських держав сприяв перекладу багатьох художньо-історичних творів та багатомовних словників – «лексиконів», які повинні були полегшити читачам сприйняття відомостей з всесвітньої історії, проте їхньої інформації звичайно не вистачало для тогочасної обізнаності в цій галузі знань. Відносно, недостатня кількість російських видань з історії на початку XVIII ст. та відсутність гідного посібника з всесвітньої історії змушувало читачів та дослідників звертатися, при належному володінні іноземними мовами, в першу чергу, латиною, до відповідної західноєвропейської літератури та широкого кола історичних джерел. До публікації праці В. Стратемана «Феатрон или Позор исторический...» (Спб., 1724) читачам, в більшості, доводилося звертатися до «Синопису» – своєрідного підручника з історії, де пропонувалося підібране зібрання окремих оповідань з історії слов'янства, яке спиралося, головним чином, на «Хроніку» польського священика, історика, поета та дипломата Мацея (Матвія) Стрийковського (1547-1586(1593)), «Хроніку з літописців стародавніх» Феодосія (Теодосія) Сафоновича (Софоновича) (поч. XVII ст.-1677) і було доповнене відомостями з праць Матвія (Мацея) Меховського (1457-1523), Марція Вельського (1495-1575), Джовані Ботера (бл. 1544-1617), Мартіна Кромера (1512-1589), Олександра Гваньїні (1538-1614), Цезаря (Чезаре) Баронія (1538-1607) та з інших різноманітних історичних праць та джерел. «Синопис» у дещо доповненому вигляді використовували як шкільний підручник з історії аж до початку XIX ст. «Синопис», поряд із такими працями як «Деянія церковныя и гражданскія...» Цезаря Баронія (М., 1719), «Введение в историю Европейскую» С. Пуфендорфа (Спб., 1718 та 1723), «Феатрон или Позор исторический» В. Стратемана (Спб., 1724) та деякими іншими, був найбільш популярною книгою серед праць історичної тематики першої половини XVIII ст. [32, с. 46].

До кириличного друку праці В. Стратемана (Спб., 1724), латиномовне видання «Феатрона», як правило, замовляли із-за кордону викладачі, вчені, церковні та державні діячі у численних книготорговців. Так, наприклад, у листі від 8.11.1708 р., написаному латиною до книгаря Ісаака Вандербурга, український та російський церковний діяч, вчений, письменник і проповідник, святий Російської православної церкви (канонізований у 1757 р.), митрополит Ростовський і Ярославський Дмитро (Димитрій) Ростовський (в миру Данило Савич Туптало (1651-1709) висловлював подяку власнику книжкової крамниці за те, що отримав від нього «*Theatrum historicum*» В. Стратемана [42, с. 560]. В цілому, праця В. Стратемана – це сукупність побудованих в хронологічному порядку характеристик основних історичних періодів та подій держав стародавнього світу та середньовіччя, включаючи історію римських пап, а також, окремі розповіді про незначні, з точки зору пересічного європейця того часу, країни та народи. Зокрема, наприклад, історичним подіям в Росії в праці В. Стратемана було присвячено всього декілька рядків [30, с. 5-7]. Проте, автору вдалося створити працю, що узагальнювала досвід історичної думки до середини XVII ст. та поєднувала основні етапи історичного розвитку з сучасністю, а також, доповнити пояснення розвію історичного процесу своїми міркуваннями. Будучи протестантом, автор не міг бути цілковито об'єктивним, неупередженим, проте його праця була гарним прикладом використання історичних обґрунтувань для вирішення певних політичних завдань. Культурне значення видання «Феатрона» полягало в тому, що освічені кола російського суспільства мали можливість ознайомитися з досвідом історичного розвитку людської цивілізації та основними подіями світової та європейської історії. Праця В. Стратемана «Феатрон» (Спб., 1724) була однією з перших перекладених історичних праць та першим виданням підручника з всесвітньої історії. Переклад цієї праці і видання кирилицею дозволив освіченим діячам, в більшості, православного віросповідання, які не володіли латиною, отримати уявлення про основні етапи всесвітньої історії, сприяв формуванню в Росії історії як окремої галузі науки, заклав певний фундамент для появи власних історичних концепцій і теорій, певною мірою підняв на новий рівень розвій історичної думки у східнослов'янських народів. Відомості з всесвітньої історії та ідеї щодо розвитку історичного процесу, які пропонувала праця В. Стратемана, склали той мінімум історичних знань, який дозволяв учням колегіумів та академій, а також освіченим діячам отримати, відповідний до вимог часу та культурно-освітніх потреб російського суспільства, певний рівень уявлень про розвиток людської цивілізації та історію окремих країн і народів, що сформувався в західноєвропейських країнах в першій половині XVII ст. Звичайно, праця В. Стратемана не була останнім словом західноєвропейської історичної думки, проте для науково-освітніх запитів тогочасної Росії вона була достатньо важливою та актуальною і відповідала рівню розвитку російського суспільства. Проте, в майбутньому вона не відіграла якоїсь ключової ролі в розвитку історичної науки не тільки тому, що

невдовзі зазнала певних заборон, а через те, що з'явилися інші історичні праці, які мали науково-освітні або видавничі переваги. Читачів праці оснобрюкського єпископа В. Стратемана цікавили не тільки загальні відомості з всесвітньої історії, яскраві історичні приклади і події, а також релігійні тонкощі суперечок між протестантами і католиками та певні елементи раціоналізму, що були властиві лютеранським авторам на ранніх етапах розвитку протестантизму і які робили можливим розвій критичної думки, що, в свою чергу, сприяло науковим пошукам, становленню історичного мислення. На початку XVIII ст. вчені-дослідники протестантського віровчення досягли значних наукових здобутків [17, с. 116]. Перекладач та автор присвяти і передмови до праці В. Стратемана Гавриїл Бужинський був прихильником ідей протестантизму і раннього німецького просвітництва, оскільки протестанти не настільки упереджено ставилися до наукових пошуків і більш раціонально і ґрунтовно критикували католицизм. Завдяки науковим досягненням протестантів, широко розповсюджувалися перекладацька діяльність, вивчення мов, осмислення і коментування текстів та критичне дослідження історичних джерел та документів, що було підхоплено від гуманістів. Новий філологічно-критичний метод гуманістів отримав стислий вигляд у латинському виразі «Ad fontes !» («До джерел !»), сенс якого викладено в праці Еразма Ротердамського (1466-1536) «Про основи освіти» (1511). Г. Бужинський, Ф. Прокопович, Л. Горка, Ф. Кролик та ін. брали на озброєння для боротьби з католицизмом різноманітні реформаційні ідеї та теорії. Вони так само, як і протестанти Західної Європи, виступали за спрощення релігійної обрядовості та обмеження світської діяльності церкви [17, с. 119].

В XVII – на початку XVIII ст. в поясненні розвитку історичного процесу продовжували домінувати теорія божественного приречення та концепція «чотирьох монархій», проте, ще у італійських гуманістів в XVI ст. з'явилося поняття «середні віки» (з лат. «medium aevum») та було намічено розподіл всесвітньої історії на стародавню, середньовічну та нову. Перший дослідник, що використав у назві своєї праці поняття «середні віки» був німецький історик Христофор Целларій (Целларіус, Келлер) (1634-1707), який у праці «Історія середніх віків» (Йена, 1698) ввів періодизацію гуманістів у сферу історичної науки, хоча в основі періодизації залишалися події та факти християнської історії. Так, наприклад, початок середніх віків обумовлювався отриманням свободи християнського віросповідання (Міланський едикт 313 р.) від імператорів Костянтина I (Великого) (272-337) та Ліцінія (263-325), що сприяло становленню християнства як офіційної релігії Римської імперії.

У своїй праці «Феатрон» В. Стратеман продовжував розвивати середньовічну концепцію «чотирьох монархій», згідно якої критерієм поділу всесвітньої історії була монархія-гегемон, наддержавна яка значною мірою визначала напрям міжнародної політики. Зазначена концепція була чітко сформульована В. Стратеманом у своїй передмові до німецького читача «Феатрона», де автор

пояснював також розподіл історії за династіями, з яких три перші відносяться до першої монархії [1, р. 8-10]. Проте концепцію В. Стратемана складно було у чистому вигляді адаптувати до російських реалій у зв'язку з тим, що Росія не мала відношення до «Четвертої», «Римської монархії», на культурному ґрунті якої сформувалися західноєвропейські держави. У передмові до «Феатрона» Г. Бужинський порівнював і поєднував періодизацію біблійної історії, поділивши її на шість періодів, зі світською періодизацією, запропонованою В. Стратеманом. Два перших періоди біблійної історії, що були виділені Г. Бужинським («Правление патриархов» і «Героический») передують Вавилонському царству, тобто знаходяться поза межами періодизації В. Стратемана та концепції «чотирьох монархій». Третій період біблійної історії – від Саула до Вавилонського полону і першого зруйнування Єрусалимського храму, так званий «Царский», співпадає з розквітом Асиро-Вавилонської монархії. Четвертий період – «Гегемонический» правління «князей и архиереев по пленении вавилонском во время вторые Персидские монархии, даже до Макковейского господствования». П'ятий період – «правление Макковеев» співпадає з Греко-Македонською монархією. Шостий період – «Деспотический» – правління Ірода та римлян, співпадає з існуванням «Четвертої», «Римської монархії» [8, арк. 4-6]. До того ж, В. Стратеман розподіляв всесвітню історію, яка складалася у нього з «истории священнаго писания и гражданской», на 10 «исходов» (періодів) від початку світу до початку Нового часу. Кожний «исход» тривав 400 років. У розділі «Мира начало» за біблійним переказом розповідалося про створення світу і людини. Виклад історичних подій починається з 1-го року, який віднесений до часу Ноя – 1-й «исход», 2-й «исход» – Авраамов, 3-й – ізраїльтян, 4-й – «царей израильских», 5-й «исход» – іудеїв, 6-й – «вожду сушу Христу Господу», 7-й – «христіан», 8-й «исход» – «германов», 9-й – «валденсов», 10-й «исход» – «лютеранов» був зумовлений діяльністю ініціатора Реформації, богослова і перекладача Біблії німецькою мовою Мартіна Лютера (1483-1546). До речі, про походження слов'ян В. Стратеман мав традиційні середньовічні уявлення і зазначав, що від біблійного онука Ноя – Мешеха (Мосоха) беруть свій початок різні народи, в тому числі московіти. Ця думка властива більшості істориків XVII ст.

У XVII-XVIII ст. історичний час сприймався повністю як біблійно-міфологічний. При цьому біблійна міфологія поставала в химерному поєднанні з античною. З давніх часів існували різноманітні ідеї періодизації розвитку людства, що поєднували історичні та міфологічно-біблійні події. Так, наприклад, в другій половині XVIII ст. відомий німецький юрист Ф. Г. Дільтей (1723-1781), що з 1756 р. працював в Росії і був першим тут професором права, в своїх лекціях і навчальних посібниках подавав різні види історичної періодизації, зокрема він пропонував розділити історію «на сім століть»: I століття – від створення світу до потопу (1657 років); II століття – від закінчення потопу до смерті Авраама в 2083 р. (426 років); III століття – від смерті Авраама до

визволення ізраїльського народу з єгипетського рабства в 2513 р. (430 років); IV століття – від звільнення з рабства до моменту повного завершення будівництва храму Соломона в 3000 р. (487 років); V століття – від створення храму до остаточного полону ізраїльського народу в 3468 р. (468 років); VI століття – від свободи, наданої ізраїльтянам Киром, до Різдва Ісуса Христа в 4000 р. (532 роки); VII – від Різдва Ісуса Христа до 1762 р. Він також знайомив студентів з існуванням розподілу історії на дві частини: до Різдва Ісуса Христа (час Старого заповіту, або Стародавня історія) і після Різдва (час Нового заповіту, або Нова історія) [14, с. 19]. В своїх лекціях Ф. Дільтей зазначав, що були й інші періодизації історичного процесу. Так, наприклад, слідуючи за думкою римського вченого-енциклопедиста Марка Теренція Варрона (116-27 рр. до н.е.), він зазначав, що історичний час можна розділити на «темне і несправжнє» (від творіння людини до потопу); «нечуване» (від потопу до Олімпійських ігор) та «історичне» (від Олімпійських ігор до нашого часу). Існували також періодизації історичного часу за традицією «стародавніх поетів», які розглядали історичний процес як зміну «золотого», «срібного», «мідного», «залізного» століть [4, с. 20]. Міфологічні та біблійні події майже до кінця XVIII ст. у свідомості освічених людей були тісно переплетені з історичними подіями, а інколи вони повністю зливалися. Використання міфологічних та біблійних відомостей як історичного джерела, було методологічною основою також вітчизняних мислителів XVII-XVIII ст.

Перехід Росії на початку XVIII ст. на «європейський час» продемонстрував, що молода імперія була не менш «європейською країною», ніж всі інші. Для підтвердження цього положення в Росії пропагувалися і вивчалися історичні праці західноєвропейських авторів, де згадувалася Росія в руслі європейської історії [3, с. 24-25]. Однією з них була праця В. Стратемана «Феатрон или Позор исторический» (Спб., 1724). Проте більш цікавим та змістовним, з точки зору історіографії по відношенню до змісту цього видання, була передмова Гавриїла Бужинського, де він розвивав свої думки про значення історичного знання. Підкреслюючи практичну користь історії і вважаючи її основою багатьох наук, в тому числі і «євангельського учения», Г. Бужинський зробив важливий висновок про необхідність розширення кола досліджуваних проблем історії – вивчати не тільки «царствія», але й «народы». Таким чином перекладач і дослідник створював теоретичні передумови для подальшого переходу історіографії від опису історії держав до опису історії народів та суспільства [29, с. 98]. Основні положення Г. Бужинського про роль дослідження історії, що були викладені в передмові до праці В. Стратемана, полягають в: першорядному значенні вивчення історії по відношенню до інших наук; історичному підході у дослідженні будь-якого питання; необхідності доведення історичних подій загальної історії до сьогодення; новому поясненні цивільної історії, де висувалася ідея дослідження історії народів, про що в своїй передмові «Доброхотному истории любителю» Г. Бужинський писав, що «гражданская исто-

рия исследует о народах и их началах, населениях и переселениях, о делах во время брани и мира, о лицах и их добродетелях и пороках, о монархиях и их состояниях и падении, о царствиях и их начале и окончании, о обществах и их возрастании и пресечении, купно же о вере о бозех языческих, о временах и властителях во времена оная и о сим подобном» [8, арк 4-5].

В присвяті коронованим особам до видання «Феатрона» Г. Бужинський писав, що «все учение на историческом познании основано... Книга же сия, понеже сицевыми примерами преисполнена есть правильно и истинно Позор наречена, се бо есть феатров и позоров намерение, да видяшии подвизаются ко благому, отвращаются же от злодеяний: все сие пред очеса представляет Позор сей: изъясляет за добродетели мздовоздаяние Божие, показывает же за злодеяния страшныя казни его же. И это вящше: увидит всяк в сем Феатроне всея жизни своая состояние, обрящет примеры, им же подражати и их же устраняться долженствует» [8, арк 4]. Пояснюючи користь від вивчення історії, що підтверджувалося висловами з праць Цицерона, апостола Павла, Григорія Богослова, Іоанна Дамаскіна, Василя Великого, Іоанна Златоуста, Г. Бужинський у передмові до праці В. Стратемана розвивав ідею структури історичного дослідження – так зване «разделение четверогубое», яке, як і ідеї періодизації, запозичив у автора. На думку Гавриїла Бужинського будь-яке історичне дослідження має включати в себе такі розділи (напрями): топіку або історію окремих країн і народів, з описом їх місця проживання, економіки і т. п.; хронологію або літочислення; генеалогію або родовід: послідовну зміну родів, племен, народів, прізвищ; прагматологію або опис подій. Пояснюючи зазначені розділи, Г. Бужинський писав, що топіка – «егда описует стран и мест положение, морь начала и окончания, где лежит Азия, где Африка, где Европа и новоизобретенная часть света Америка, какового состояния жители, земли плодоносие, горы и сим подобная»; хронологія – «егда же исчисляет времена»; генеалогія – «егда изъясляет домочадства, колена, роды и племена отческия»; прагматологія або «деесловие» – «егда описует вещи содеянные и действия славных мужей» [8, арк 4]. Основний зміст «Феатрона» В. Стратемана склався з «прагматології». Ці напрями (розділи) історичного дослідження виокремилися пізніше у допоміжні історичні дисципліни. В передмові до «Феатрона» Г. Бужинський надавав також пояснення, чому саме ця праця Вільгельма Стратемана вибрана для перекладу: «хоть имать творца протестантския веры, обаче в словах умереннаго, и яко кратшия повсюдныя истории доселе не видехом» [8, арк 5]. В цих словах є певний натяк на недоліки як іноземних, так і вітчизняних істориків та відсутність належних праць з всесвітньої історії [10, с. 36]. Г. Бужинський попереджав читача, що літочислення в книзі не грецьке, а «творец книги лютеранской веры епископ оснобрюкский». Також він зазначав, що у багатьох вітчизняних вчених (зокрема, у Стефана Яворського), які не мають можливості ознайомитися з певним колом джерел, є певні некритичні запозичення з сумнівних джерел та непевних історичних праць [27, с. 330]. Г. Бужинський в передмові зазна-

чав також про деякі недоліки відомих праць видатних вчених минулого часу. Так, наприклад, в праці «Деянія церковныя и гражданскія...» (М., 1719) Цезаря Баронія Г. Бужинський відмічав багато неузгоджених відомостей, що стосувалися православної віри. Щодо католицького кліру та діяльності римських пап ієромонах Гавриїл писав так: «В сем Позоре истинно увидивши читателю каковыи бяху Папы, житие и поведение их, и уразумееш, таковыми они суть, каковы их доброжелатели и воинственники пред неученым миром словами, пред учеными же писаниями прославляют» [8, арк 5]. Таким чином, читач «Феатрона» краще може дізнатися про діяльність римських пап за працею В. Стратемана, а не за працею кардинала Цезаря Баронія, який «везде папе воинствует, срам и бесчестие его покрывает». Певною мірою інтерес до праці В. Стратемана був зумовлений тим, що автор, історик-протестант, критикував папську курію за її прагнення насадити свою волю світським монархам. Як вже зазначалося, в Росії в даний період відстоювався примат світської влади над духовною. Для Г. Бужинського, як православного ієрарха і вихідця з України, було важливим піддати критиці католицизм і викривати діяльність римських пап, у зв'язку з тим, що останні постійно посягали на православну церкву, маючи такий важіль як унія. Релігійні важелі мали важливе значення при зверненні до праці В. Стратемана і для грузинського історика, географа і картографа, сина царя Картлі Вахтанга VI Багратіоні, Вахушті Багратіоні (1696-1757), який у 1740 р. переклав «Феатрон» з російської мови грузинською, оскільки праця протестантського історика пропонувала розгорнуту полеміку з католицизмом, що було важливо для грузинського суспільства того часу, де католицькі місіонери набували все більшого впливу [18]. Проте головною перевагою «Феатрона» було те, що праця В. Стратемана розкривала основні етапи і події «повсюдної» (всесвітньої) історії.

Видання «Феатрона», праці протестантського автора, було б неможливе в Росії без активної підтримки Петра I, який приймав безпосередню участь у виборі, підготовці до друку, перекладі та редакції багатьох західноєвропейських наукових праць та якого не засмучувала конфесійна приналежність того чи іншого автора. Якщо зустрічалися розбіжності у віровченні в порівнянні з православною вірою, про це попереджалося у передмовах до того чи іншого видання. В передмові до «Феатрона» Г. Бужинський писав про велику шкоду, що зазнає держава від релігійного обскурантизму та конфесійної ворожнечі. На його думку різниця в релігійних переконаннях не повинна перешкоджати спілкуванню вчених, розвитку наук, освіти, книгодрукування. Відсутність в Росії достатньої кількості вчених, філософів, риторів, поетів Г. Бужинський обґрунтовував тим, що діячі мистецтва та науки переслідувалися в країні з релігійних міркувань. Неможливість появи в Росії книги подібної до праці В. Стратемана, Г. Бужинський пояснював також відсутністю достатньої кількості бібліотек і видань латинською, грецькою, російською та іншими мовами, невіглаством та убогістю [8, арк 5]. В своїй передмові Г. Бужинський показав, як в сучасній

йому історичній думці досить повільно протиставлялися нові ідеї та тенденції розвитку історичної науки застарілим традиціям і догматам церковної історії. Гавриїл Бужинський закликав освічених православних читачів відмовитися від свого «обыкновения, еже книг иностранных не читати», подолати відчуження до праць античних авторів як язичницьких. Посилаючись на авторитет «отцов церкви», які «не токмо в христианских, но и в языческих книг чтения обучатися повелевают», автор передмови до праці В. Стратемана закликав залучатися до читання західноєвропейської літератури, зокрема книг з історії, всіх освічених (православних) діячів, навіть попри те, що хронологія подій прийнята на Заході не співпадала з православною. Г. Бужинський намагався сповна передати всі відомості книги, незважаючи на те, що праця була написана в різко протестантському дусі, що згодом і призвело до її заборони, головним чином, за неповажні відгуки про отців церкви.

В 1727 р. в минулому викладач Києво-Могилянської академії та колишній товариш Ф. Прокоповича архімандрит новгородського Юр'єва монастиря єпископ Маркел (в миру Микола Радишевський (Родишевський) (помер у 1742 р.) подав імператору Петру II (1715-1730) «всепокорное доношение», де писав, що «Феатроны книга весьма соблазнительная и православию противная своею историею... И таковым новоизданным книгам еретическим велено указом обучатися, и в церквах читать, и наставленникам, также и детям, где ни есть школки, наизусть учить, а таковым учением, паче же когда кто протолкует, мнозии имуть кальвинскою и люторскою повредитися ересью и от Церкви святой отпасти... О сем доношу и о таковых Церкви святой противных книгах извещаю: да повелит Ваше величество онии новоизданныи книги... по освидетельствовании прямо и правдивом, онии книги отрыгнуть от Церкви святой и воничтожить, дабы Церковь святая и православная никакими еретическими учениями не повреждалася» [27, с. 496-497]. Проте час на заборону цієї праці ще не прийшов, оскільки Ф. Прокопович в цей час ще мав певний політичний вплив, і репресій зазнав сам викривач.

В Росії в період «дворцовых переворотов» (1725-1762) деякі видання, що були надруковані в першій чверті XVIII ст., зазнавали певних заборон та нищення. Під час царювання Анни Іоанівни (1730-1740), в 1738 р. було наказано відбирати та знищувати обидва видання «Введения в историю Европейскую» С. Пуфендорфа, проте, в період правління Єлизавети Петрівни, в 1743 р., зазначену працю було дозволено продавати та тримати вдома [27, с. 325]. В 1740 р. було заборонено працю Б. Фонтенеля (1657-1757) «Разговоры о множестве миров» (Спб., 1740), яка тільки вийшла друком. В царювання Єлизавети Петрівни (1741-1761) великий вплив на правління державою, особливо в області церковного управління, мали брати Розумовські, оскільки імператриця мала таємний шлюб (1742) з півчим хором Олексієм Розумовським (1709-1771), який потім став титулованим князем Священної Римської імперії і графом Російської імперії (1744) та російським генерал-фельдмаршалом (1756). Брати

Олексій та Кирило Розумовські мали велику повагу до пам'яті Стефана Яворського (1658-1722) та відносилися досить ворожо до ідей Феофана Прокоповича (1681-1736). Тому за часи царювання Єлизавети Петрівни (1741-1761) на високі державні посади стали призначати осіб, що ненавиділи просвітницькі прагнення Ф. Прокоповича. Звільнення Росії від німецьких фаворитів та «біронівщини», загостривши й без того тоді сильний дух релігійної нетерпимості, мало також негативні наслідки. Неприйняття німецького просвітництва перекинулося на відношення до всієї європейської науки. Православний єпископ Амвросій Юшкевич (1690-1745) звинувачував німців у тому, що вони навмисно уповільнювали розвиток освіти в Росії та пригноблювали російських учнів Петра I. Отримавши у свої руки цензуру, Синод почав з того, що подав в 1743 р. до підпису імператриці указ про заборону ввозити до Росії книги без попереднього перегляду в Синоді. Проти проекту цього указу виступив канцлер, граф М. П. Бестужев-Рюмін (1688-1760), який намагався переконати Єлизавету Петрівну (1709-1762) у тому, що не тільки заборона, а й затримка іноземних видань в Синоді шкідливо вплине на просвітництво та радив звільнити від цензури праці історичні та філософські, а переглядати тільки богословські. Проте порада канцлера не була почута – продовжували забороняти видання та використання багатьох світських книг [6, с. 808]. Через шість років (1749) заборонили працю В. Стратемана, оскільки переклад був зроблений без відповідних пропусків «лютеранския мнения, выходки против католиков и даже некоторых отцев церкви». «Феатрон или Позор исторический» було наказано відбирати та відправляти в Олександрівський монастир. У 1749 р. в указі імператриці про вилучення із використання видання «Феатрон» повідомлялося, що «Ея Императорское Величество повелеть соизволила: книги Феатрон исторический все у кого есть собрать отовсюды в Святейший Синод, о том куда надлежит послать с накрепчайшим подтверждением указы. И во исполнение онаго [...] командам каждой в своих ведомствах указами немедленно публиковать, с таковым накрепчайшим подтверждением, чтоб ведомства их как духовныя так и светския персоны означенныя книги имянуемая Феатрон или позор исторический, которая с латинскаго на российской язык переведена префектом Иеромонахом Гавриилом, и в александроневском монастыре напечатана в 1724 году, у кого оныя есть приносили и отдавали епаршеския в консисториях, ведомства ж ставропигиальных лавр и монастырей в тех лаврах и монастырях, а протчия в своих командах без удержания, и где сколько оных собрано будет, те все при реестрах присылать в Святейший Синод, а чтоб и из Правительствующаго Сената во все губернии и провинции к губернаторам и воеводам, и в протчия куда надлежит светския команды, с накрепчайшим подтверждением посланы были указы, дабы потому ж те печатныя книги от тех у кого оныя ныне имеются по силе вышеозначеннаго Ея Императорскаго Величества высочайшаго имяннаго указа отбираны, и в Святейший Синод немедленно присылаемы были, и ни у кого б ни под каким видом остатся не мог-

ли. Того ради по указу Ея Императорскаго Величества, Правительствующий Сенат приказали: во всем государстве публиковать печатными указами, дабы светския всяких чинов люди у которых вышеобъявленные книги имеются, и в рядах для продажи находятся, оные б все немедленно объявляли в Москве в Святейшем Правительствующем Синоде, а в Санктпетербурге в канторе Святейшаго Правительствующаго Синода, а в губерниях и провинциях и в городех и в протчих местах в губернских воеводских и протчих канцеляриях и судных местах, а из тех мест те книги отсылать в Святейший Правительствующий Синод, и онаго в кантору немедленно, а ежели кто тех книг не объявит, а после сыщется, и за то те люди штрафованы будут по указом неотменно; чего ради о вышеписанном чтоб партикулярные люди те книги объявляли, и неведением впредь отговорки чинить не могли, во всем государстве в народ сим указом и публикуется» [11, с. 1026-1027]. За розпорядженням Синоду книга вилучалася як з духовних, так і світських зібрань. Є відомості, що відібрані примірники «Феатрона» зберігалися деякий час в Олександрівському монастирі [30, с. 4]. Певна частина видань «Феатрона» надійшла з Лівобережної України: з Києво-Печерської лаври – 8, з Чернігівської консисторії – 7. Вони належали, в більшості, представникам православного кліру та козацькій старшині. Так, наприклад, «Феатрон» мали чернігівський єпископ Амвросій, бунчукові товариші Іван Черниш, Яков Оболенський, лохвицький сотник Кирило Коченевський. Ця книга також знаходилася в Генеральній військовій та Охтирській полковій канцеляриях [13, с. 301]. В Росії багато власників «Феатрона» були ченці та представники духовництва, серед яких значна частина осіб була вихідцями з України. Так, наприклад, із Свято-Троїцької Сергієвої лаври надійшло вісім книг, що належали келарю в 1744-1745 рр. Троїце-Сергієвої лаври Федору (чернече ім'я – Феофан) Чарнуцькому (1704-1780); префекту соборному, настоятелю-ігумену Троїце-Сергієвої лаври в 1758-1761 рр., ієромонаху Кирилу Ляшевецькому; ієродиякону, келарю Троїце-Сергієвої лаври в 1753-1758 рр. Інокентію Паскевичу (1722-1804); вчителю Василю Чепельському. Три книги були у тверській духовній семінарії; в книжкових зібраннях іркутського єпископа Інокентія та тобольського митрополита Сільвестра [12, с. 316-317].

Більшість примірників накладу «Феатрона» було знищено. Пізніше книга була дозволена для продажу, однак були вилучені присвята і передмова Г. Бужинського [37, с. 27]. Проте, незважаючи на заборону та знищення більшої частини накладу, деякі примірники «Феатрона» час від часу продавалися в книгарнях і в наступному ХІХ ст. За відомостями російського історика, літературознавця, академіка П. Пекарського (1827-1872) видання «Феатрона» (Спб., 1724) можливо було ще в середині ХІХ ст. знайти «гораздо легше, нежели другие петровские издания, хотя и не подвергшиеся запрещению» [27, с. 329]. Почасти це пояснюється великим накладом видання «Феатрона». Описи деяких примірників видання праці В. Стратемана зустрічаються в книгознавчих працях радянських вчених і бібліофілів. Так, наприклад, у примірнику «Феатро-

на», що належав письменнику, історичу, краєзнавцю О. С. Маркову, який разом з іншими книгами своєї бібліотеки подарував у 1990 р. працю В. Стратемана Астраханському історико-архітектурному музею-заповіднику, де збереглася передмова та присвята Г. Бужинського [21, с. 26]. **На зворотному боці обкладинки його примірника «Феатрона» є такі власницькі записи (провенієнції): «Из книг диакона Петра Вразева. 1817 года ноября 13 дня», «Из книг псаломщика Капустиноярской Троицкой церкви Царевского уезда Иоанна Михайлова Троицкого».** Дивно, що така рідкісна книга потрапила в невелику церкву Астраханської губернії.

Відомий естрадний актор, книгознавець і книголюб М. П. Смирнов-Скольський (1898-1962), згадуючи про «Феатрон», зазначав, що «полные, не поврежденные экземпляры, хоть и не принадлежат к числу величайших петровских редкостей, могут рассматриваться, как чрезвычайно счастливые находки. Обычно встречающиеся экземпляры «Феатрона» все без предисловия» [37, с. 27]. **Незважаючи на те, що пропонується видання і не належить до найбільших раритетів петровського періоду, вже наприкінці XIX ст. неушкоджений «Феатрон» В. Стратемана (Спб., 1724),** що мав би присвяту та передмову, був досить рідкісною книгою, яку розшукували букіністи по книгарням та торговим ринкам. «Феатрон» В. Стратемана увійшов до каталогу антикварних рідкісних книг «Русские книжные редкости. Опыт библиографического описания редких книг с указанием их ценности» М. І. Березіна (Часть II. – М., 1903) [7]. Сьогодні неушкоджене, в гарному стані видання праці В. Стратемана (Спб., 1724) вельми рідкісна книга, яку можна знайти лише у деяких приватних книжкових колекціях та в окремих бібліотеках України, зокрема у фонді відділу рідкісних і цінних книг Національної парламентської бібліотеки України (НПБУ) та у фонді відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (НБУВ). Примірник НПБУ можна вважати надзвичайно рідкісною знахідкою, оскільки окрім гарного стану, він має неушкоджений титульний аркуш, присвяту і передмову Г. Бужинського.

Титульний аркуш з медальйонами, виконаними в техніці гравюри на міді має такий вигляд: зверху над заголовком – Христос у вигляді доброго пастиря, внизу під заголовком – Божа матір з немовлям та панорама Петропавлівської фортеці та Олександрівської лаври, ліворуч – зображення Ноя, Мойсея та рицаря з мечем та хрестом (можливо, за прототип було взято зображення римського імператора Костянтина I Великого (272-332)), праворуч – зображення Авраама і Авеля, царя Давида з гусями та рицаря в короні на голові, з мечем та книгою в руках (можливо, за прототип було взято зображення імператора Карла Великого (747-814)). В описі «Феатрона», що пропонується в «Сводном каталоге русской книги кирилловской печати XVIII века» (М., 1968) укладачі А. Зернова та Т. Каменева зазначають, що існує два варіанти мідьориту (або мідериту, тобто гравюри на міді) титулу, що майже не відрізняються (у другому варіанті титулу текст вихідних відомостей частково заштриховано) [33,

№ 1359]. Можливо титул вирізав гравер Пітер Пікарт, разом з яким працювали майстри О. Зубов, О. Ростовцев та його учні: Мякішев, Матвеев, Любецький, які малювали в другому і третьому десятиліттях XVIII ст. в Санкт-Петербурзі [31, с. 73-74]. Імовірно мідьорит для титулу «Феатрона» виконав О. Зубов, який відомий як автор славнозвісної гравюри на міді «Панорама Петербурга» (1716). Перша третина XVIII ст. – це найбільш важливий період історії гравюри на міді в кириличній книзі. Саме в цей час в російське книгодрукування ввійшла порівняно нова для російської книжкової справи техніка поглибленої гравюри. До відкриття друкарень в Петербурзі в другому десятилітті XVIII ст. (до 1725 р. в Петербурзі діяло чотири друкарні), у кириличному книгодрукуванні, в тому числі з гравюрами на міді, на початку XVIII ст. спеціалізувався лише Московський типографський двір (з 1721 р. Московська Синодальна типографія). Для московських видань кириличного шрифту працювали такі гравери як Пітер Пікарт, Михайло Карновський, брати Іван та Олексій Зубови, Василь Томілов [34, с. 252]. **Санкт-Петербурзька друкарня («Государева письменопечатня»)**, що існувала з 1711 по 1727 рік, надрукувала всього два кириличних видання з гравюрами на міді. В друкарні Олександро-Невського монастиря, що друкувала книги в період з 1720 по 1727 рік, було надруковано лише одне кириличне видання з гравірованим на міді титульним аркушем – праця В. Стратемана «Феатрон» (Спб., 1724).

В гарному стані знаходяться примірники «Феатрону» (всього вісім), що зберігаються у фонді відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, які відрізняються не тільки оправами та провенієнціями, а й видавничими ознаками титулу. Так, наприклад, на титулі одного з примірників «Феатрона» (шифр: Кир. 4519 п) гравюра на міді вирізняється від інших не тільки штрихуванням, як про це зазначають в «Сводном каталоге русской книги кирилловской печати XVIII века» (М., 1968) укладачі А. Зернова та Т. Каменева [33, № 1359], а й наступними деталями: внизу праворуч намальовано маленький човен з трьома веслярами і прапором; немає штрихування перед будівлею Олександро-Невського монастиря; відмінності в зображенні будівлі Олександро-Невського монастиря (інші деталі даху, вікон); внизу ліворуч в човні намальовано більше веслярів; ліворуч відсутній місток на набережній. Окрім того, на цьому примірнику «Феатрона» на зворотній стороні нижнього форзацу на півсторінки є записи латиною «**De Ente («Про буття»)**. **Форзац мармуровий рожевого кольору**. Перед титулом вклеєні аркуші паперу з водяним знаком посередині: «ХН». Оправа: картон обтягнутий шкірою з золотим тисненням рослинного орнаменту. Корінець з п'ятьма бинтами з блінтовим тисненням рослинного декору, з назвою «Феатрон», з бібліотечними наклейками зверху та знизу.

Наступний примірник «Феатрона», що зберігається у фонді відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ (шифр: Кир. 4520 п) має плоский корінець з золотим геометричним орнаментом, зверху на червоному фоні назва «Феатрон или Позор исторический». Форзац мармуровий коричневого кольору. На аркуші перед титулом є водяний знак «L.G.L.». Тут таки є бібліотечний шифр

чорними чорнилами «Муз. С. 514», що можливо свідчить про те, що книга належала бібліотеці Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії (1872-1919), де на початку ХХ ст. зберігалося близько 30 тисяч пам'яток духовної та матеріальної культури. До того ж, поруч є другий шифр зеленими чорнилами «В ХХХІІІ 1/15», що було характерно для маркування книжок фондів бібліотеки Київської духовної академії (1819-1919).

Цікавим є примірник «Феатрона» (шифр: Кир. 4522 п), що немає друкарського титулу, проте замість нього зроблено титул «від руки» – спроба відтворення гравюри на міді пером та акварельною фарбою. На малюнку немає тільки фігур людей в овальних медальйонах. На другому аркуші є нерозбірливий запис. Чітко можна тільки ідентифікувати слово «Пирятин». На посттитулі внизу написано «п. Долушав», на четвертому аркуші такий запис: «Называется Феатрон. Искниг жалобщика Пирятинского Пиллипа Якубовского продана 1788 года июля 20 Григорию Чижевскому». Є численні маргіналії.

На іншому примірнику «Феатрона» (шифр: Кир. 4529 п), що зберігається в фондах НБУВ, на верхньому форзаці є два записи. Перший – «1 Р. 301. Из числа книг библиотеки Киево-Михайловского монастыря. Переплетена вновь в 1808 году иждивением нижеподписавшегося. Иринея Епископ Чигиринский». Иринея Епископ Чигиринский – це видатний вітчизняний вчений-енциклопедист, просвітник, церковний діяч, архієпископ і астроном, професор Києво-Могилянської академії, що понад 20 років викладав арифметику, алгебру, геометрію, астрономію, граматику, поезію, філософію, богослов'я, теологію, архітектуру, німецьку мову, а у 1803-1804 рр. був її ректором – Іван Якимович Фальковський (1762-1823), який у 1807 р. хіротонісаний (висвячений) на єпископа Чигиринського, а з 1813 р. – був коад'ютором (єпископом-помічником) Київської митрополії, до якої відносилася також управління Золотоверхим Києво-Михайлівським монастирем. Другий запис вже іншим почерком – «Из числа книг библиотеки Киево-Михайловского монастыря. 1864 г. марта 8».

Цікаві провенієнції і на примірнику «Феатрона» під шифром «Кир. 4528 п», що має на верхньому форзаці такі записи: латиною «*Omnia sponte fluant, absit violentia rosam*» («Хай все тече само по собі, тільки не розквітало б насилля»), іншим почерком – «Книга Феатрон Свято-Благовещенского монастыря Архимандрита Исаяи». Є власницький запис, що написаний по складах, а далі – по одному слову на кожному аркуші з другого до 34-го (деякі слова написані нерозбірливо): «**Ex libris Commisarii [...] сию книгу нарекаемую Феатрон исторический уступил за свою цену моему другу [...] Хитяев Варлааму Осиповичу Ларину и пописаху свою роков [...] отлучении лета Христова 1733 года декабря 14**». На нижньому форзаці такі написи: «Сия книга Стефана Головачева», «1725-го декабря 28 Павел Олщенский сию книгу Феатрон у Стефана Артемьевича Головачева дану III рубля».

І останній примірник «Феатрона» з фондів відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, на якому хотілося б зупинитися, має дерев'яні дошки оправи, обтягнуті шкірою з рослинним орнаментом і золотим тисненням (шифр:

К. Вітта № 66), що дає можливість припустити, що оправа зроблена скоріше за все у першій половині XVIII ст. Проте на верхній кришці оправи зверху і знизу в рамці золотим тисненням написано «Книга Біблія», що свідчить про те, що оправа могла бути використана набагато пізніше або її власник таким чином намагався приховати зміст книги. Корінець з п'ятьма бинтами з золотим тисненням рослинного орнаменту. Оправа має бронзові застібки із зображенням хреста. Форзац зроблено із паперу початку XX ст. (приблизно 1910-1917). На форзаці наклеєна вирізка про видання «Феатрон» з газети чи з каталогу рідкісних книг або з преїскуранта аукціону, де зазначена ціна книги – 25 крб. Тут таки є частина відрізаного екслібриса чи іншого знака. На нижньому форзаці записи про зміст книги з вказівками сторінок. За маргіналіями можна припустити, що власником книги була духовна особа. На другому аркуші є напис «от. Геннадій». На титулі тим самим почерком: «от. Геннадій» та праворуч верхня частина аркуша відірвана (скоріше за все, там ім'я попереднього власника). Майже всі примірники «Феатрона», що зберігаються у фонді відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ в гарному стані та мають титул, присвяту, передмову. Більшість з них мають оправу з картону, обтягнутого шкірою з блінтовим тисненням рослинного орнаменту. На корінці блінтовим тисненням назва «Феатрон исторический» або «Феатрон» та елементи декору. Видання прикрашено заставками, кінцівками та має інші набірні прикраси. Текст надрукований фарбою одного кольору з використанням шрифту різного розміру (більшим розміром (кеглем) шрифту надруковано початок кожного року, а у викладі подій – залежно від важливості фактів) [26, с. 270]. У виданні наприкінці книги є покажчик «Реестр тако имен яко и вещей в книзе сей содержащихся, удобнейшаго ради их обретеня, по алфавиту собранный» та «Погрешения типографская исправленная». Наявність абеткового покажчика імен і предметів полегшувало використання видання «Феатрона» з навчальною метою. Підсумовуючи вищенаведене, можна стверджувати, що кожний примірник видання праці В. Стратемана «Феатрон или Позор исторический» (Спб., 1724), що зберігся до наших часів, має власну історію побутування. Вивчення історичної долі кожного з них – може стати цікавим науковим дослідженням з історії розповсюдження та використання праці В. Стратемана, визначення кола її читання та місця в тематичному складі книжкових зібрань та бібліотек. Аналіз провенієнцій на примірниках запропонованого видання, а також листів, наукових публікацій тощо, дозволяє стверджувати, що «Феатрон» перебував не тільки у фондах великих бібліотек установ (в більшості, монастирів та навчальних закладів), а й у книжкових зібраннях приватних осіб (державних та церковних діячів, магнатів, військових, купців, вчених і викладачів, заможних міщан). Імовірно, значна частина видання до 1749 р. перебувала у фондах бібліотек навчальних закладів, оскільки праця В. Стратемана «Феатрон» (Спб., 1724) була першим в Росії офіційним підручником з всесвітньої історії, попри те, що історію як самостійну навчальну дисципліну почали викладати тільки у 1770-х рр., а до цього часу її вивчали в курсі риторики.

За темпами поширення видання за перші п'ять років після опублікування, можна припустити (з урахуванням зростання попиту на книгу), що за 25 років вільної продажі книги (до заборони її в 1749 р.) було розповсюджено значно більше половини примірників накладу видання (близько 900), що відбувалося в умовах, коли історичні праці ще не знаходили відповідного суспільного попиту, який продовжував в першій половині XVIII ст. формуватися та не набув ще достатнього розвитку для споживання, в більшості, надлишкових накладів наукових видань. Праця В. Стратемана «Феатрон или Позор исторический» (Спб., 1724) розповсюджувалася не тільки в книгарнях великих міст, а й потрапляла в провінції, у невеличкі міста і містечка, зокрема України, про що залишилися відповідні відомості. Разом з передмовою Г. Бужинського, вона справила значний вплив на формування в Росії історичної думки та історичної науки в цілому, сприяла зародженню критичного ставлення до історичних джерел, становленню національної самосвідомості, а також сприяла розвію попиту на історичну книгу. Переклад праці В. Стратемана і видання кирилицею дозволив різним освіченим представникам православного суспільства отримати основні відомості про події всесвітньої історії та розвиток історичного процесу, заклав певні умови для появи російських історичних концепцій і теорій соціального розвитку. Хоча відомості з всесвітньої історії та ідеї розвитку історичного процесу, які пропонувала праця В. Стратемана, відповідали західноєвропейському рівню історичних знань середини XVII ст. і не були останнім словом західноєвропейської історичної думки, проте для Росії, що відставала від рівня розвитку передових країн Західної Європи у багатьох сферах життя, вони відповідали вимогам науково-освітніх запитів та суспільного розвію, які формувала держава в першій чверті XVIII ст. політикою «суцільних» реформ. Праці історичної тематики, що створювали або перекладали та друкували в Росії в зазначений період, зокрема праця В. Стратемана, в цілому, відповідали державним інтересам і сприяли реформам та нововведенням Петра I. Вони були одночасно і складовою, і результатом просвітницької діяльності Петра I та його реформ. Формування історичної науки в Росії у XVIII ст. відбувалося разом з опрацюванням західноєвропейських праць з всесвітньої історії, з'ясуванням об'єктивних закономірностей розвитку історичного процесу, відповідним аналізом і розробкою певних концепцій розвитку історії, осмисленням її сутності і значення, вивченням історичної теорії та методології історичного дослідження. Наприкінці XVII-XVIII ст. в Росії до цих процесів, як правило, було залучено багато діячів та вихованців Києво-Могилянської академії (Г. Бужинський, Г. Вишневський, Л. Горка, С. Полоцький, Ф. Прокопович, А. Сатановський, Е. Славинецький, Т. Софонович, С. Яворський та ін.). Незважаючи на певну кількість західноєвропейських праць з історії, що перекладали і видавали в Росії в запропонований період, слід зазначити, що не було сліпого поклоніння історичним теоріям та концепціям іноземних вчених. Головні ідеї та принципи розвитку історичного процесу творчо обмірковувалися та переробля-

лися дослідниками та перекладачами, що можуть підтверджувати передмови до перекладених видань та оригінальні історичні праці. Отже, видання праці В. Стратемана «Феатрон или Позор исторический» (Спб., 1724) з передмовою Г. Бужинського було знаменною та важливою подією в становленні галузевого книгодрукування та в розвитку історичної думки в Росії першої чверті XVIII ст. Поступово видання з історії перетворювалися на важливий фактор розвитку історичної науки й освіти, ефективний засіб навчання і виховання.

Зараз сам час зумовлює відносити всі видання XVIII ст. до рідкісних і цінних, оскільки їхній середній вік становить близько 250-300 років. За такий період важко забезпечити збереження матеріалів, з яких зроблені книги, а якщо згадати, яке число руйнівних, а місцями просто згубних для книг подій відбулося за минулі роки (війни, революції, розгарбування великих і малих книжкових зібрань, політичні репресії та ін.), то можна дивуватися, що іноді в гарному стані збереглося те чи інше видання. Зазначене пояснюється, в більшості, тією обставиною, що такі видання були предметом ретельного збереження бібліотеками, музеями, приватними колекціонерами. На сьогодні будь-яке російське видання періоду правління Петра I (1689-1725), що зберігається на території України, можна вважати цінним видавничим раритетом, а також книжковою пам'яткою вітчизняної духовної культури, оскільки майже кожний примірник зазначених видань має свою історію побутування та впливу протягом довгого часу на інтелектуальне життя українського суспільства. До того ж, майже кожне видання XVIII ст. має свої особливості: перш за все, це збереження сторінок; характер і стан палітурки; наявність та стан збереження ілюстрацій; якість відбитків гравюр; наявність власницьких записів, екслібрисів, суперекслібрисів, маргіналій тощо. Власне, такі відмінності і складають головний інтерес колекціонування стародруків, тому що, якби вони всі були однакові, тоді бібліотечні колекції та книжкові зібрання розрізнялися б тільки кількістю зібраних видань, що не давало б місця для розширення пізнання окремих видань та історії розвитку бібліотек.

Список використаної літератури

1. Stratemann W. *Theatrum historicum exhibens memoriae juvenandae causa, per decem exitus & per secula, omnes reges, imperatores, pontifices romanos, viros celebres, ... universamque historiarum sacrarum & prophanarum seriem, a mundi origine ad praesentem annum MDCLVI* [Електронний ресурс] / W. Stratemann. – Ienae : J. Nisius, 1656. – 1146 p. – Режим доступу: http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11096951_00005.html. – Назва з екрана.
2. Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа (XVII – первая четверть XVIII в.) [Текст] / М. А. Алпатов. – М. : Наука, 1976. – 456 с.
3. Артемьева Т. В. Идея истории в России XVIII века [Текст] / Т. В. Артемьева // *Философский век : альманах* / отв. ред. : Т. В. Артемьева, М. И. Микешин. – СПб. : Санкт-Петербургский Центр истории идей, 1998. – Вып. 4. – 267 с.
4. Артемьева Т. В. От славного прошлого к светлому будущему: Философия истории и утопия в России эпохи Просвещения [Текст] / Т. В. Артемьева. – СПб. : Алетейя, 2005. – 496 с.
5. Афанасьева Т. А. Распространение кириллической книги в России в XVIII в. [Текст] / Т. А. Афанасьева // *Рукописная и печатная книга в России: Проблемы создания и распространения*: [сб. науч. тр.] / [ред. кол. : А. А. Зайцева и др.]. – М., 1988. – С. 131-139.

6. Белов Е. Елизавета Петровна [Текст] / Е. Белов // Энциклопедический словарь : в 86 т. / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1891. – Т. 22. – С. 807-809.
7. Березин Н. И. Русские книжные редкости: Опыт библиографического описания редких книг с указанием их ценности [Текст] / Н. И. Березин. – М., 1903. – Ч. 2. – 103 с.
8. Бужинский Г. Доброхотному истории любителю [Текст] / Г. Бужинский // Стратеманн В. Феатрон, или Позор исторический / В. Стратеманн. – СПб., 1724. – С. 4-6.
9. Вайнштейн О. Л. Западноевропейская средневековая историография [Текст] / О. Л. Вайнштейн. – М.; Л. : Наука, 1964. – 484 с.
10. Гадалова Г. С. Книга Вильгельма Стратемана «Феатрон или позор исторический...» в тверских хранилищах [Текст] / Г. С. Гадалова // Книги. Библиотеки. История. – 2006. – Вып. 7. – С. 33-38.
11. Гусева А. А. Свод русских книг кирилловской печати XVIII века типографий Москвы и Санкт-Петербурга и универсальная методика их идентификации [Текст] / А. А. Гусева. – М. : «Индерик», 2010. – 1252 с.
12. Дзюба О. Німецька книга в бібліотеках України (XVIII ст.) [Текст] / Олена Дзюба // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / відп. ред. В. А. Смолій. – Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2004. – Вип. 4. – С. 307-319.
13. Дзюба О. Приватні бібліотеки України XVIII ст.: власники та репертуар зібрань [Текст] / Олена Дзюба // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) / відп. ред. В. А. Смолій. – Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2002. – Вип. 2. – С. 292-302.
14. Дильтей Ф. Г. Первые основания универсальной истории с сокращенною хронологиєю в пользу обучающегося российского дворянства [Текст] : в 3 ч. / Ф. Г. Дильтей. – М., 1762. – Ч. 1. – 265 с.
15. Евгений (митрополит) (Болховитинов) Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина Греко-Российской Церкви [Текст] / Евгений (митрополит) (Болховитинов) ; сост. и предисл. П. В. Калитин. – М. : Русский Двор, Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1995. – 416 с.
16. Кратц Г. Немецкоязычные издания в Москве и Санкт-Петербурге XVIII-XX вв. [Текст] / Г. Кратц // Немцы в России: проблемы культурного взаимодействия. – СПб., 1998. – С. 179-191.
17. Литвинов В. Д. Ідеї раннього просвітництва у філософській думці України [Текст] / В. Д. Литвинов. – Київ : Наукова думка, 1984. – 152 с.
18. Лунев Р. С. Геополитические и географические изыскания Вахушти Багратиони (1696-1784 гг.) в контексте грузинской эпохи XVIII в. [Электронный ресурс] / Р. С. Лунев // Познавательный открытый журнал. – 2012. – № 5. – Режим доступа: <http://познавательный.рф/all/geopoliticheskie-i-geograficheskie-izyskanija-vahushti-bagratiioni-1696-1784-g-v-kontekste-gruzinskoj-epohi-xviii-v.html>. – Назва з екрана.
19. Луппов С. П. Книга в России в первой четверти XVIII в. [Текст] / С. П. Луппов. – Л. : Наука, 1973. – 376 с.
20. Луппов С. П. Книга в России в послепетровское время 1725-1740 [Текст] / С. П. Луппов. – Л. : Наука, 1976. – 378 с.
21. Марков А. С. Каталог рукописных и старопечатных книг [Текст] / А. С. Марков. – Астрахань : Изд-во Астраханской Писательской Организации ООО «Хаджи-Тархан», 1996. – 44 с.
22. Милоков П. Н. Очерки по истории русской культуры [Текст]: в 3 т. Т. 3 : Национализм и европеизм / П. Н. Милоков. – М. : Прогресс-Культура : Газ. Труд, 1995. – 477 с.
23. Николаев С. И. «Повесть о Лукиановом осле» в кругу переводных античных памятников Петровской эпохи [Текст] / С. И. Николаев // XVIII век : сб. ст. и материалов. – СПб. : Наука, 1991. – Сб. 17. – С. 135-159.
24. Нічик В. М. Києво-Могилянська академія і українсько-німецькі культурні зв'язки [Текст] / В. М. Нічик, З. І. Хижняк // Наук. записки Нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». – Київ : КМ «Academia», 2000. – Т. 18 : Історичні науки. – С. 12-24.
25. Описание изданий гражданской печати 1708 – январь 1725 [Текст] / сост. : Т. А. Быкова, М. М. Гуревич. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – 625 с.
26. Описание изданий, напечатанных кириллицей. 1689 – январь 1725 [Текст] / сост. : Т. А. Быкова, М. М. Гуревич. – М. ; Л., 1958. – 401 с.
27. Пекарский П. П. Наука и литература в России при Петре Великом [Текст]: в 2 т. Т. 1 : Введение в историю просвещения в России XVIII столетия / П. П. Пекарский. – СПб. : Тип. Общественная польза, 1862. – 578 с.
28. Пекарский П. П. Наука и литература в России при Петре Великом : в 2 т. Т. 2 : Описание славяно-русских книг и типографий 1698-1725 годов [Текст] / П. П. Пекарский. – СПб. : Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1862. – 728 с.
29. Пештич С. Л. Русская историография XVIII века. Ч. 1 [Текст] / С. Л. Пештич. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1961. – 276 с.

30. Ратынский Н. А. Феатрон или позор исторический [Текст] / Н. А. Ратынский // Памятники древней письменности искусства. – СПб. : Тип. Добродеева, 1881. – Вып. 4, т. 13. – С. 2-7.
31. Ровинский Д. А. Подробный словарь русских граверов XVI-XIX вв. [Текст] / Д. А. Ровинский. – СПб., 1895. – 806 с.
32. Русская мысль в век Просвещения [Текст] / Н. Ф. Уткина, В. М. Ничик, П. С. Шкуринов [и др.]. – М. : Наука, 1991. – 280 с.
33. Сводный каталог русской книги кирилловской печати XVIII века [Текст] / сост. : А. С. Зернова, Т. Н. Каменова. – М., 1968. – 567 с.
34. Сидоров А. А. Древнерусская книжная гравюра [Текст] / А. А. Сидоров. – М. ; Л. : Изд. АН СССР, 1951. – 396 с.
35. Смагина Г. И. Немецкие учебники по всеобщей истории в российской школе XVIII в. [Текст] / Г. И. Смагина // Немцы в России: российско-немецкий диалог. – СПб., 2001. – С. 169-186.
36. Смагина Г. И. Немецкие образовательные идеи и российская школа XVIII в. [Текст] / Г. И. Смагина // «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»: К проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи / отв. сост. А. В. Доронин. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 205-220.
37. Смирнов-Сокольский Н. П. Моя библиотека: Библиографическое описание: в 2 т. [Текст] / Н. П. Смирнов-Сокольский. – М. : Книга, 1969. – Т. 1. – 532 с.
38. Смирнов-Сокольский Н. П. Рассказы о книгах [Текст] / Н. П. Смирнов-Сокольский. – 5-е изд. – М. : Книга, 1983. – 382 с.
39. Стратемман В. Феатрон или Позор исторический, изъясляющий повсюдную историю священного писания и гражданскую... [Текст] / Вильгельм Стратемман. – СПб. : Тип. Троицкого Александро-Невского монастыря, 1724. – [тит.], 1-6, 1-449, 1-20, [1]-[2] с.
40. Сухоліт Н. «Гісторія Свейскої війни» Петра I про участь України у Північній війні 1700-1721 рр. [Текст] / Наталія Сухоліт // Український історичний збірник – 2012. – Вип. 15. – С. 238-246.
41. Тонкова Р. Н. Петербургские типографии первой четверти XVIII в., включая академическую: (Деятельность их до возникновения частных типографий 1711-1771) [Текст] / Р. Н. Тонкова // Труды Института книги, документа, письма. Вып. 5 : Статьи и материалы по истории книги в России / Акад. наук СССР ; ред. А. С. Орлов. – М. : Изд. АН СССР, 1936. – С. 111-133.
42. Федотова М. А. Эпистолярное наследие Димитрия Ростовского (вопросы источниковедения и текстологии) [Текст] / М. А. Федотова // Труды отдела древнерусской литературы. – СПб., 2003. – Т. 54. – С. 535-564.
43. Финкельштейн А. Л. Библиофильские рассказы [Текст] / А. Л. Финкельштейн. – М. : Трутенъ, 2005. – 480 с.
44. Шипилов А. В. Россия первой половины XVIII века: государство, общество, культура: монография [Текст] : в 2 т. / А. В. Шипилов. – Воронеж : Воронежский гос. пед. ун-т, 2010. – Т. 2. – 226 с.

Надійшла 10.12.2014 р.

В. Ю. Соколов,

канд. ист. наук, главный библиотекарь
Национальной парламентской библиотеки Украины
ул. М. Грушевского, 1, г. Киев, 01008, Украина
тел.: (0442) 278 85 12
e-mail: socolv@i.ua

**«ФЕАТРОН, ИЛИ ПОЗОР ИСТОРИЧЕСКИЙ»
В. СТРАТЕМАНА – КНИЖНАЯ ПАМЯТКА КИРИЛЛИЧЕСКОЙ
ПЕЧАТИ: ИСТОРИКО-КНИГОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ**

Аннотация

Предложена историко-книгovedческая характеристика издания произведения В. Стратемана «Феатрон или Позор исторический» (СПб., 1724); анализируются исторические факторы публикации и распространения его на фоне раз-

вития книгопечатания трудов по истории и значение издания произведения В. Стратемана в развитии исторической мысли в России первой четверти XVIII в.

Ключевые слова: историография, книгопечатание, история книги, редкие и ценные издания, Вильгельм Стратеман (1629-1684), «Феатрон», Россия, Украина, XVIII в.

V. Iu. Sokolov,

Chief Librarian

National Parliamentary Library of Ukraine

1, M. Hrushevskoho St., Kyiv, 01008, Ukraine

Tel.: (0442) 278 85 12;

e-mail: socolv@i.ua

“FEATRON OR HISTORICAL SHAME” W. STRATEMANNA – MEMO BOOK CYRILLIC PRINTING: HISTORICAL AND BIBLIOGRAPHIC ANALYSIS

Summary

In this article the author offers a historical and bibliographic analysis Cyrillic edition works of the German Protestant Bishop William Stratemanna “Featron or historical Shame” (SPb.: typography Alexander Nevsky Monastery, 1724) against the background of the Russian literary culture, historical thought and publishing the first quarter of XVIII c. The study revealed that the publication of secular books, in particular, historical themes, in Russia during this period was the state character and largely depended on the reform efforts of Peter I, who initiated the civil publishing, publishing repertoire, organization of translation and the formation of a secular book culture in general. It was found that the main goal of a secular publishing was the dissemination of ideas of education, science and education, the formation of readers’ needs, in particular with regard to the book of historical subjects. Stated that the theme of historical publications in the study period was determined by socio-political factors, public policy, as well as increased attention to the achievements of Western historical thought. The article defines the main directions of development of Russian historical thought, as well as the thematic repertoire of publications on the history of the industry in the context of the formation of printing. The characteristic features of the development of Western Protestant and Catholic historiography XVI-XVII centuries. The analysis found that due to the socio-economic and cultural reforms, with the development of education and science, the need for a secular book, in particular historical themes have evolved relatively slowly. The demand for scientific, educational, industrial and secular book as a whole lagged behind the proposal, which is artificially supported by the state. Study of sources and scientific material allowed to disclose the value of the product W. Stratemanna - as the first Russian edition of the textbook on world history - in the dissemination and popularization of historical knowledge, as well as the impact on the formation of the Russian historical science. Identified the causes and factors that contributed to the popularity of historical writing in the first half of the XVIII century. Revealed the importance of translation and historiographical activity Gabriel (Gavriil) Buzhinsky - as a translator and author of the preface to the publication of works by

W. Stratemanna - to familiarize readers with the achievements of Russian Protestant historical thought and dissemination of information on world history. The basic idea of how historical works W. Stratemanna and G. Buzhinsky preface, as well as their influence on the development of historical thought in Russia during the study period. On the basis of analysis of the sources and historiographical material reveals reasons prohibition and destruction of publications W. Stratemanna in 1749. The article gives a brief description of publishing printing Alexander Nevsky Monastery in St. Petersburg. Analyzed rates of the test edition, its presence in the libraries and book collections of individuals. The author attempts to bibliographic analysis of the copies of the publication W. Stratemanna that are stored in the collections of rare books of the largest libraries of Kiev: characterized printing features of these printed works, the state of frames and prints the contents provenientsy, marginalia and so forth.

Keywords: historiography, typography, history books, rare and valuable editions, Wilhelm Stratemann (1629-1684), «Featron», Russia, Ukraine, XVIII century.

References

- [1] Stratemann W. *Theatrum historicum exhibens memoriae juvandae causa, per decem exitus & per secula, omnes reges, imperatores, pontifices romanos, viros celebres, ... universamque historiarum sacrarum & prophanarum seriem, a mundi origine ad praesentem annum MDCLVI*. Ienae, 1656, 1146 p. Available at: http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11096951_00005.html. (accessed 7 January, 2015)
- [2] Alpatov M. A. *Russkaya istoricheskaya mysl i Zapadnaya Evropa (XVII – pervaya chetvert XVIII v.) [Russian historical thought and Western Europe (17th-first quarter 18th centuries)]*. Moscow, 1976, 456 p.
- [3] Artemyeva T. V., Mikesheyn M. I., ed. *Ideya istorii v Rossii XVIII veka [Idea of history in Russia in the 18th century]*. *Filosofskiy vek*, Saint Petersburg, 1998, no. 4, 267 p.
- [4] Artemyeva T. V. *Ot slavnogo proshlogo k svetlomu budushchemu: Filosofiya istorii i utopiya v Rossii epokhi Prosveshcheniya [From glorious past to bright future: Philosophy of history and utopia in Russia in the Age of Enlightenment]*. Saint Petersburg, 2005, 496 p.
- [5] Afanasyeva T. A. *Rasprostraneniye kirillicheskoj knigi v Rossii v XVIII v. [Distribution of the Cyrillic book in Russia in the 18th century]*. *Rukopisnaya i pechatnaya kniga v Rossii: Problemy sozdaniya i rasprostraneniya*, Moscow, 1988, pp. 131-139.
- [6] Belov E. Elizaveta Petrovna [Elizaveta Petrovna]. *Entsiklopedicheskiy slovar [Encyclopedic Dictionary]*. Saint Petersburg, 1891, vol. 22, pp. 807-809.
- [7] Berezin N. I. *Russkiye knizhnyye redkosti: Opyt bibliograficheskogo opisaniya redkikh knig s ukazaniem ikh tsennosti [Russian book rarities: Experience of the bibliographic description of rare books with the indication of their value]*. Moscow, 1903, part 2, 103 p.
- [8] Buzhinskiy G. *Dobrokhotnomu istorii lyubitelyu [Voluntary fan of history]*. Stratemann V. *Featron, ili Pozor istoricheskij [William Stratemanna Featron or historical shame]*, Saint Petersburg, 1724, pp. 4-6.
- [9] Vaynshteyn O. L. *Zapadnoevropeyskaya srednevekovaya istoriografiya [West European medieval historiography]*. Moscow ; Leningrad, 1964, 484 p.
- [10] Gadalova G. S. *Kniga Vilgelma Stratemana «Featron ili pozor istoricheskij...» v tverskikh khranilishchah [Book by William Stratemanna “Featron or historical shame...” in the Tver storages]*. *Knigi. Biblioteki. Istoriya [Books. Libraries. History]*, 2006, issue 7, pp. 33-38.
- [11] Guseva A. A. *Svod russkikh knig kirillovskoj pechati XVIII veka tipografij Moskvy i Sankt-Peterburga i universalnaya metodika ikh identifikatsii [Set of the Russian books of the kirillovsky press of printing houses of Moscow and St. Petersburg and universal technique of their identification in the 18th century]*. Moscow, 2010, 1252 p.
- [12] Dziuba O. *Nimetska knyha v bibliotekakh Ukrainy (XVIII st.) [The German book in libraries of Ukraine (18th century)]*. Smolii V. A., ed. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi (z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.) [Ukraine in the East-Central Europe (from ancient times to the late 18th century)]*. Kyiv, 2004, issue 4, pp. 307-319.
- [13] Dziuba O. *Pryvatni biblioteki Ukrainy XVIII st.: vlasnyky ta repertuar zibran [The private libraries of Ukraine in 18th century: owners and repertoire of meetings]*. Smolii V. A., ed. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi (z*

- naidavnishykh chasiv do XVIII st.) [Ukraine in the East- bases Central Europe (from ancient times to the late 18th century)]. Kyiv, 2002, issue 2, pp. 292-302.
- [14] Diltey F. G. *Pervyye osnovaniya universalnoy istorii s sokrashchennoyu khronologiyeyu v polzu obuchayushchegosya rossiyskogo dvoryanstva* [The first bases of universal history with the reduced chronology in favor of the learning Russian nobility]. Moscow, 1762, part 1, 265 p.
- [15] Evgeniy (mitropolit) (Bolkhovitinov) *Slovar istoricheskii o byvshikh v Rossii pisatelyakh dukhnogo china Greko-Rossiyskoy Tserkvi* [The historical dictionary about the writers of a spiritual rank of the Greek-Russian Church who were in Russia]. Moscow, 1995, 416 p.
- [16] Krats G. *Nemetskoyazychnyye izdaniya v Moskve i Sankt-Peterburge XVIII-XX vekakh* [German-language editions in Moscow and St. Petersburg in the 13th-20th centuries]. *Nemtsy v Rossii: problemy kulturnogo vzaimodeystviya* [Germans in Russia: problems of cultural interaction], Saint Petersburg, 1998, pp. 179-191.
- [17] Lytvynov V. D. *Idei rannoho prosvitnytstva u filosofskii dumtsi Ukrainy* [Ideas of the age of early Enlightenment of philosophical thought of Ukraine]. Kyiv, 1984, 152 p.
- [18] Lunev R. S. *Geopoliticheskiye i geograficheskiye izyskaniya Vakhushti Bagrationi (1696-1784 gg.) v kontekste gruzinskoy epokhi XVIII v.* [Geopolitical and geographical researches of Vakhushti Bagrationi (1696-1784) in the context of the Georgian era of the 18th century]. *Poznavatelnyy otkrytyy zhurnal*, 2012, no. 5. Available at: <http://poznatel'nyj.rf/all/geopoliticheskie-i-geograficheskie-izyskaniya-vahushti-bagrationi-1696-1784-g-v-kontekste-gruzinskoi-yepohi-xviii-v.html>. (accessed 7 January, 2015).
- [19] Luppov S. P. *Kniga v Rossii v pervoy chetverti XVIII veka* [The book in Russia in the first quarter of 18th century]. Leningrad, 1973, 376 p.
- [20] Luppov S. P. *Kniga v Rossii v poslepetrovskoye vremya 1725-1740* [The book in Russia in after Peter time 1725-1740]. Leningrad, 1976, 378 p.
- [21] Markov A. S. *Katalog rukopisnykh i staropechatnykh knig* [Catalog of hand-written and old printing books]. Astrakhan, 1996, 44 p.
- [22] Milyukov P. N. *Ocherki po istorii russkoy kultury* [Essays on the history of Russian culture]. Moscow, 1995, vol. 3, 477 p.
- [23] Nikolaev S. I. "Povest o Lukianovom osle" v krugu perevodnykh antichnykh pamyatnikov Petrovskoy epokhi ["The story about the Lukianov's donkey" in the circle of conversion of ancient monuments of Peter's era]. *XVIII vek [XVIII century]*, Saint Petersburg, 1991, vol. 17, pp. 135-159.
- [24] Nichyk V. M., Khyzhniak Z. I. *Kyievo-Mohylianska akademiia i ukrainsko-nimetski kulturni zviyazky* [Kyiv-Mohyla Academy and the Ukrainian-German cultural ties]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Kyievo-Mohylianska akademiia"*, Kyiv, 2000, vol. 18, pp. 12-24.
- [25] *Opisaniye izdaniy grazhdanskoj pečhati 1708 – yanvar 1725* [Description civil print editions 1708 – January, 1725]. Moscow ; Leningrad, 1955, 625 p.
- [26] *Opisaniye izdaniy, napechatannykh kirillitsey. 1689 – yanvar 1725* [Description of publications, printed in Cyrillic. 1689 – January, 1725]. Moscow ; Leningrad, 1958, 401 p.
- [27] Pekarskiy P. P. *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom* [Science and literature in Russia at Peter the Great]. Saint Petersburg, 1862, vol. 1, 578 p.
- [28] Pekarskiy P. *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom* [Science and literature in Russia at Peter the Great], Saint Petersburg, 1862, vol. 2, 728 p.
- [29] Peshchik S. L. *Russkaya istoriografiya XVIII veka* [Russian historiography of the 18th century]. Leningrad, 1961, part. 1, 276 p.
- [30] Ratynskit N. A. *Featron ili pozor istoricheskii* [Featron or historical Shame]. *Pamyatniki drevney pismennosti iskusstva* [Monuments of ancient writing art], Saint Petersburg, 1881, issue 4, vol. 13, pp. 2-7.
- [31] Rovinskiy D. A. *Podrobnyy slovar russkikh graverov XVI-XIX vv.* [Detailed dictionary of the Russian engravers of the 16th-19th centuries]. Saint Petersburg, 1895, 806 p.
- [32] Utkina N. F., Nichik V. M., Shkurinov P. S. *Russkaya mysl v vek Prosveshcheniya* [Russian thought in the Age of Enlightenment]. Moscow, 1991, 280 p.
- [33] *Svodnyy katalog russkoy knigi kirillovskoy pečhati XVIII veka* [Summary catalog of Russian Cyrillic book printing of 18th century]. Moscow, 1968, 567 p.
- [34] Sidorov A. A. *Drevnerusskaya knizhnaya gravyura* [Ancient Russian book engraving]. Moscow ; Leningrad, 1951, 396 p.
- [35] Smagina G. I. *Nemetskiye uchebniki po vseobshchey istorii v rossiyskoy shkole XVIII v.* [German textbooks on general history at the Russian school of the 18th century]. *Nemtsy v Rossii: rossiysko-nemetskiy dialog* [The Germans in Russia: Russian-German dialogue]. Saint Petersburg, 2001, pp. 169-186.
- [36] Smagina G. I. *Nemetskiye obrazovatelnyye idei i rossiyskaya shkola XVIII v.* [German educational ideas and the Russian school in the 18th century]. "Vvodya nrvy i obychai Evropeyskiye v Evropeyskom narode": *K probleme adaptatsii zapadnykh idey i praktik v Rossiyskoy imperii* ["By introducing the European manners

- and customs of the European people”: To the problem of adaptation of the western ideas and the practician in the Russian Empire]. Moscow, 2008, pp. 205-220.
- [37] Smirnov-Sokolskiy N. P. *Moya biblioteka: Bibliograficheskoe opisaniye* [My library: Bibliographic description]. Moscow, 1969, vol. 1, 532 p.
- [38] Smirnov-Sokolskiy N. P. *Rasskazy o knigakh* [Stories about books]. Moscow, 1983, 382 p.
- [39] Strateman V. *Featron ili Pozor istoricheskij, izyavlyayushchij povsyudnyu istoriyu svyashchennogo pisaniya i grazhdanskuyu...* [Shame Featron or historical, expressing overall story of the Holy Scripture and civil ...]. Saint Petersburg, 1724, 1-6, 1-449, 1-20, [1]-[2] p.
- [40] Sukholit N. “Hystoryia Sveiskoi voyny” Petra I pro uchast Ukrainy u Pivnichnii viini 1700-1721 rr. [“Gistoriya Sveyskoy war” Peter I about participation of Ukraine in Northern war of 1700-1721]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 2012, no. 15, pp. 238-246.
- [41] Tonkova R. N. Peterburzhskiye tipografii pervoy chetverti XVIII v., vklyuchaya akademicheskuyu: (Deyatelnost ikh do vzniknoveniya chastnykh tipografiy 1711-1771) [The Petersburg printing houses of the first quarter of 18th century, including the academic: (Activities before the emergence of private printing houses 1711-1771)]. Orlov A. S., ed. *Trudy Instituta knigi, dokumenta, pisma*, Moscow, 1936, no. 5, pp. 111-133.
- [42] Fedotova M. A. Epistolarnoye naslediyе Dimitriya Rostovskogo (voprosy istochnikovedeniya i tekstologii) [Epistolary heritage of Dmitry Rostovsky (questions of sources and textual criticism)]. *Trudy otdela drevnerusskoy literatury*, Saint Petersburg, 2003, vol. 54, pp. 535-564.
- [43] Finkelshteyn A. L. *Bibliofilskiye rasskazy* [The stories of library]. Moscow, 2005, 480 p.
- [44] Shipilov A. V. *Rossiya pervoy poloviny XVIII veka: gosudarstvo, obshchestvo, kultura* [Russian the first half of XVIII century: the state, society, culture]. Voronezh, 2010, vol. 2, 226 p.